

81
7

Iminov M., Nu'monov T.,
Boboxonova D.

O'zbek tili uslubiyati masalalari

O'zbekiston Respublikasi oliy va
o'rta maxsus ta'lim vazirligi

Namangan Davlat universiteti

Iminov M., Nu'monov T.,
Boboxonova D.

O'zbek tili uslubiyati masalalari

«Namangan» nashriyoti

2007

Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanma Namangan Davlat universiteti ilmiy kengashining qaroriga asosan chop etilgan (7-bayonnoma).

Taqrizchilar:

Usmonova Huriniso,
filol.fan.nomzodi, dotsent,
Uluqov Nosirjon,
filol.fan.nomzodi, dotsent.

Mas'ul muharrir:

Sobirova Mahbubaxon,
ped.fan.nomzodi, dotsent.

NG — 624-1410,66-1268100 — 2007
625-0,6-(04)-07

© Iminov M., Nu'monov T., Boboxonova D. "Namangan" nashriyoti

So'zboshi

Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanma, asosan, universitetlarning filologiya fakulteti bakalavr va magistr talabalariga, shuningdek kollej va akademik litsey talabalariga mo'ljallangan bo'lib, o'zbek tili uslubiyatining eng muhim masalalari yuzasidan nazariy ma'lumot berishni ko'zda tutadi.

So'nggi yillarda respublikamizning ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayotidagi yuksalishlar, ta'lim sohasidagi islohotlar, oliy o'quv yurti, o'rta maxsus ta'lim tizimi sohasidagi o'zgarishlar bois o'zbek tilshunosligi fanining uslubiyat bo'limiga oid o'quv-uslubiy qo'llanmalarga katta talab, ehtiyoj tug'ildi. Mazkur qo'llanma shuni e'tiborga olgan holda yaratildi.

Unda uslub, uslubiyat, adabiy til uslublari, til birliklarining uslubiy xususiyati, fonetik, leksik, morfologik, sintaktik uslubiyat masalalari nazariy va amaliy jihatdan yoritilgan. Nazariy fikrlar badiiy adabiyotlardan, ommaviy nashrlardan va jonli so'zlashuvlardan olingan misollar yordamida asoslangan.

Qo'llanma o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchilari hamda o'zbek tili uslubiyati yuzasidan nazariy ma'lumot olish va fikr ifodalash imkoniyatlari bilan tanishishga havasmand bo'lgan barcha kishilarga ham ko'mak beradi, degan umiddamiz.

Kirish

*Til - shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir.
Agar nutq noma'qul bo'lib chiqsa, tilning ofatidir.*

Alisher Navoiy

I

Har bir individ, ya'ni shaxs tashqi olamdan o'zicha ta'sirlanadi-da, uni o'zicha tushunib, idrok etadi, hamda o'zgaga yetkazishga intiladi.

Kishilar har qanday sharoitda va faoliyatning barcha sohalarida aloqa qilish jarayonida tildagi leksik, frazeologik, grammatik va fonetik vositalarni tanlash va ishlatilishda bir-birlaridan ma'lum darajada farq qiladilar. Ha, umumxalq tili doirasida til vositalarining bunday tanlab olinishi **nutqning** xilma-xil ko'rinishlarining paydo bo'lishiga olib keladi. Nutqning bu xilma-xil ko'rinishlari esa **nutq stillari** deb yuritiladi.¹

Stil (uslub) asli grekcha «stilas» so'zidan olingan bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi **qalamdir**. Bunday qalam qadim zamonlarda va o'rta asrlarda yozish-chizish quroli bo'lib xizmat qilgan. Insonlar esa o'z fikr-mulohaza shaklini shu qalam vositasida chizganlar.

Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, u vaqtlarda hozirgiday **qalam**, **qog'oz** bo'lmagan, balki hozirgidek **qog'oz o'rnida-mum surtilgan taxtakachu, qalam** (ruchka) **o'rnida** - ana shu «stil»²ni ishlatganlar. Qadimgi greklar mum surtilgan taxtakachlarga shu tayoqcha bilan yozganlar. Xato yozilgan so'z yoki gaplarni tayoqchani yassi tomoni bilan o'chirib tuzatganlar. Rimliklar ham, hindlar ham, arablar ham bunday tayoqchalardan o'z maqsadlarini ifodalashda foydalanganlar.

Davrlar o'tishi bilan u yoki bu yozuvchining **so'z tanlash, gap tuzish** usulini **stil** deb atay boshlaganlar. F. Nasriddinov o'zining «Til, uslub va obraz»³ maqolasida shunday deydi: «Biz tushungan stil mutlaqo boshqa ma'noda, ya'ni yozuvchining o'ziga

¹ Shomaqsudov A. va boshqalar. O'zbek tili stilistikasi. - Toshkent: O'qituvchi, 1983, 9-bet.

² BSE, 41, 3-bet

³ O'zbek tili stilistikasi masalalari. Ilmiy asarlar to'plami, 486. - Toshkent: Toshkent Davlati universiteti, 1975, 44-bet

xos bo'lgan badiiy mahorati bo'lsa ham, lekin u o'sha genetik ma'no bilan qarindoshlik alomatlarini yo'qotgan emas. Chunki biz ham hozir **stil** deganda u yoki bu yozuvchining yozish yo'li-yo'sinini anglaymiz. Faqat farqi shundaki, bunda yozuvchi yozgan asarlar ko'zda tutiladi». **Uslub** har bir yozuvchining o'ziga xos bo'lgan badiiy tasvir usulidir.

Akademik Ya. Gort tili bilan aytsak, **uslub bu** - tom ma'noda yozuvchining bayonlash xarakteri, **bu** - **nutqqa munosabat**, ya'ni yurganingizda gavgangiz qanday harakat qilsa, xuddi o'shanga xos bir gap, yozishdagi husnixat, aftangoringiz va yuz ifodangizdir; bu har bir yozuvchining individual ko'rinishidir.¹

Tajriba va kuzatishlarimizdan ma'lumki, bir yozuvchining bir emas, bir necha asarlarini o'qir ekanmiz, ular orasida shakli o'xshashliklar, u yoki bu darajada yaqinlik borligiga guvoh bo'lamiz. Shuning uchun ham u yoki bu yozuvchining **uslubi** haqida fikr yuritganimizda ana shu «o'xshash» tomonlarga, «yaqinliklarga» qarab, ulardagi umumiy tomonlarni aniqlab olamizda, «Bu Abdulla Qodiriyning tili», «Bu Oybekning tili», «Bu Abdulla Qahhorning tili», «Bu Said Ahmadning tili», «Bu O'tkir Hoshimovning tili», «Bu Tohir Malikning tili yoki uslubi», deya hukm chiqaramiz. Chunki har bir yozuvchining individual uslubi mazkur adibning faqat o'zigagina xosdir.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, **har qanday uslub** (so'zlashuv uslubi, rasmiy ish uslubi, ilmiy uslub, publitsistik uslub, badiiy uslub va b.) ning **asosi, uning yuragi til hisoblanadi**. Bu - uslub, go'yo, shaxmat taxtasidagi shohdir. Agar Shoh yo'q ekan, hech qanaqa o'yin ham bo'lishi mumkin emas. **Til yo'q ekan - yozuvchi ham yo'q.**²

II

Turkiy tilda so'zlashuvchi urug'-qabilalar ittifoqi va ular tilining shakllanishi juda qadim zamonlardan boshlanadi.³ Uning

¹ Gort YA.. «Filologicheskiye roziskaniya», 1899, str. 74-75.

² Bu haqda Konstantin Fedin. Til haqida munozara. - Moskva: Tsarst, Iskusstvo, Yermiya. 1957. str. 336.

³ Qarang. Yaziki narodov, tom 2. Tyurkiskiy yaziki. - Moskva: 1966. str. 14-15.

asosiy fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari negizi uzoq vaqtlar davomida shakllangan va rivojlanib kelgan bo'lib, bu haqda Sibirda, Mo'g'ulistonda, Qozog'istonda va O'rta Osiyoning turli joylarida topilgan qadimgi turkiy yozma yodgorliklar juda yaxshi tasavvur beradi.¹ Masalan, Shimoliy Mo'g'uliston hududidan o'tgan **Yenisey va O'rxun** daryolari bo'ylaridan topilgan yozuv. Buni **O'rxun-Yenisey** yozuvlari deb yuritishadi. «Bu yozuv yodgorliklarini hozirgi turk xalqlaridan birortasi yaratgan deb aytish to'g'ri chiqmaydi, chunki u zamonlarda urug'-qabilachilik davrini boshidan kechirayotgan **turk xalqlari** (VI-VIII asrlar) hali mustaqil xalq sifatida uyushmagan edilar. Bu yodgorliklarning tili haqida ham xuddi shuni aytish kerak bo'ladi. Bu yozuv yodgorliklarini yaratishda so'nggi taraqqiyot davrlarida turk xalqlarining tashkil topishida ishtirok etgan juda ko'p turli-tuman qabila va urug'lar qatnashgan, desak haqiqatga yaqinroq bo'ladi».²

Tadqiqot va kuzatishlarga ko'ra, bizgacha yetib kelgan O'rxun – Yenisey (Enasoy) va shuning singari boshqa ko'pgina **yoza yodgorliklar** barcha turkiy urug'-qabilalarning hayoti va faoliyatida xizmat qilgan qadimgi turkiy tilning **boy hamda har jihatdan taraqqiy etganligidan guvohlik beradi**. Shuningdek, turkiy xalqlar adabiy tilining ilk taraqqiyot davri va **uning uslubiy turxillarini aniqlashda ham bu yodgorliklarning ahamiyati katta ekanligini alohida ta'kidlash joizdir**.

A.Sh.Shomaqsudov yuqorida qayd etilgan maqolasida o'zbek xalq tili taraqqiyotining qadimgi davrini mavjud **yoza yodgorliklar** va ularni o'rganishga oid ilmiy tekshirish ishlari asosida ikkiga ajratishni ta'kidlaydi. Masalan, qadimgi o'zbek tilining tarkib topishi va yozma adabiy til an'alarining vujudga kelish davri (XI-XII asrlar). Bu davrning muhim yodgorliklari sifatida esa Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» (XI asr), Ahmad

¹ Shomaqsudov A. SH. O'zbek tili va uning stilistik turlarining tarixiy lidzlari masalasiga doir, O'zbek tili stilistikasi masalalari, ilmiy asarlar to'plami, 486. – Toshkent, 1975, 3-bet.

² O'qish kitobi. Eski o'zbek yozuvi namunalari, – Toshkent: O'z Davlat o'quv-pedagogik nashriyoti, 1960, 6-bet.

Yugnakiyning «Hibbatul xaqoyiq» (XII asr) asarlarini hamda bu davrda yaratilgan yuridik xujjatlarni¹ ko'rsatish mumkin.

Ikkinchi davr esa (XII-XIV asrning yarmi) Sharqiy adabiy til an'anasi ta'sir doirasining kengayib borishi bilan xarakterlanadi. Bu davrning yodgorligi sifatida Ahmad Yassaviyning «Devoni hikmati» (XII asr), Rabg'uziyning «Qissaul anbiyo» (XIV asr) asarini; shuningdek, adabiy tilning Oltin O'rda shaklida yozilgan Qutbning «Xisrav va Shirin», Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asarini hamda adabiy tilning **chig'atoy ulusi tilida yozilgan** «Yusuf va Zulayho», «O'g'uznoma» kabi asarlarni ko'rsatish maqbuldir.

Shuni ham aytish kerakki, eski turkiy tilning **uslubiy turlari** shakllanishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan masalalardan biri - «Qutadg'u bilig»da ishlatilgan «bug'raxon tilincha» ifodasiga berilgan izoh va tushuntirishga doxil mulohazalardir. **E'tibor bering.** «Qutadg'u bilig» muallifi Yusuf Xos Hojib asarning **nasriy muqaddimasida shunday yozadi:** «Mochin olimlari va hakimlari qamug' ittifoq bo'ldilar, kim Mashriq viloyotinda Turkiston ellarinda **Buxraxon tilincha** bu kitobdin yoxshiroq hargiz kim ersa tasnif qilmadi»²

Tadqiqotchilardan biri - Qayum Karimov «Buxraxon tilincha» iborasini keng ma'noda tushunib, «Buxraxon qo'l ostida birlashgan **turk davlati** tarkibiga kirgan hamma asosiy qabilalar uchun tushunarli bo'lgan» tilni nazarda tutmoq zarurligini ta'kidlaydi.³ Turkiyshunos olim S.Ye.Malov esa o'z tekshirishlaridan birida **bu iborani stil (uslub) ma'nosida** ham tushunish mumkinligiga ishora qiladi⁴.

Muallifning o'zi ham «Qutadg'u bilig»ning she'riy muqaddimasida asarni «xon tilincha» tartib berib yozganini aytadi:

Bu Bug'raxon vaqti ichra ani

Yema **xon tilincha** bu etmish muni⁵

¹ Malov, S.Ye. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti, - M-A, 1951, str. 200-221

² Qutadg'u bilig. - Toshkent: O'z «Fan», 1971, 48-bet.

³ Yu.X. Hojib. O'sha asar, 13-bet

⁴ Malov, S.Ye. ko'rsatilgan asar, 52-bet.

⁵ Yu.X. Hojib ko'rsatilgan asar, 52-bet.

Mazmuni:

Bu Bug'raxon davrida uni (yozilib),
Shuningdek, **xon tilinda** bunga tartib berilgandır.

Yana asar muallifiga murojaat etar ekanmiz, u yuqorida ko'rib o'tganimizdek, «xon tilincha» tartib berib yozgan bu asarini Qoshg'orda yozib tugallaganini, kitob esa «xonlar xoni Tavg'och Qora Bug'ra»ga manzur bo'lganini aytib o'tganligining guvohi bo'lamiz¹.

Bulardan tashqari, Yu.X.Hojib «Qutadg'u bilig» asarini **qaysi tilda** yozganligi haqida ma'lumot berar ekan, **turkcha** degan termini ishlatadi:

Arabcha tojikcha kitoblar o'qush
Bizning tilimizcha bu yumg'i o'qush
Bu **turkcha qo'shuqlar** tuzattim senga
O'qurda unitma duo qil menga.²

Mazmuni:

Arabcha-tojikcha bunday kitoblar talaydir,
Bizning tilimizda esa bu jamlangan zakovatdir.
Senga bu turkcha qo'shiqlarni tartib berdim,
O'qirda unutma, mening haqimga duo qil.

Muallif asarining oxirgi bobida **turkcha so'zga** ishlov berganini, uni yig'ib-terib to'planganini; bu **turkcha so'zni yovvoyi tog' kiyigiga o'xshatganini**, ularni **ohista ushlab**, aldab o'ziga yaqinlashtirgani, ya'ni o'rgatganini badiiy misralarda ifodalab beradi.³

Ko'rinadiki, Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» asarini yuqoridagi «turkcha» deb nazarda tutilgan tilda, ya'ni Bug'raxon saltanati tarkibiga kirgan qabilalar uchun tushunarli bo'lgan tilda yozgan. Uning «Bug'raxon tilincha» deyishidan maqsadi, S.Ye.Malov ishora qilganidek, **oliy, mo''tabar uslub** (visshiy stil) ni, ya'ni

¹ Qarang. Yu.X.Hojib, O'sha asar, 66-bet.

² Yu. X. Hojib, Ko'rsatilgan asar, 58-bet

³ Qarang Yu. X. Hojib, Ko'rsatilgan asar, 948-bet

o'sha davr xon saroyiga mansub **rasmiy-kitobiy** nutqni tushungan bo'lishi ehtimoldan uzoq emas¹.

Yozuvchi jamiyatdagi turli aloqa ehtiyojlarini qondirishda yozuvning ahamiyatini ham alohida ta'kidlaydi.²

Bu yerda ham Yu. X. Hojibning **tilni** ekspressiv-uslubiy jihatdan **og'zaki nutq** («tilin so'z») va **yozma nutq** («bitig so'z») deb farqlash haqidagi ishorati ham o'sha davr **nutqining** ma'lum uslubiy turlarini o'rganish nuqtai nazaridan juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xullas, tilshunos olim A.Sh.Shomaqsudovning ta'kidlashicha, qadimgi yozma yodgorliklar tilini lingvo-stilistik aspektda tekshirish turkiy xalqlar adabiy tillarining stilistik tur-xillarini, turli stil elementlarining tarkib topishi jarayonini belgilashda muhim ahamiyatga egadir. Zero, bu o'zbek tili vazifaviy uslublarining shakllanish jarayonining tarixiy ildizlarini obyektiv tarzda hal etishning zarur shartlaridan biri hamdir.

III

O'zbek tilshunosligida uslubiyatning fan sifatida shakllanishi, asosan, 1950 yillardan so'ng boshlangan bo'lsa ham, uning kurtaklari uzoq o'tmishga borib taqaladi. Masalan, yuqorida qayd etganimizdek, «Qutadg'u bilig», «Hibbat-ul-haqoyiq», «Devonu lug'otit turk» kabi yodnomalarda **tilga e'tibor, so'z tejash, mantiqiy va qisqa gapirishga da'vat etish motivlari** borki, bular mazmuni jihatidan **uslubiy mohiyat** kasb etadi. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy asarlari, ayniqsa, uning «Muhokamatul lug'otayn», «Xazoyinul-maoniy» kabi risolalari fikr ifodalashda, so'z tanlash va uni o'z o'rnida ishlatish, so'zga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishga undaydiki, **buni uslubiy ta'limot demay bo'lmaydi.**

¹ O'zbek tilshunosligi masalalari, ilmiy ishlar to'plami, - Toshkent, 1975, 3-ber.

² Qarang. Yu.X.Hojib. O'sha asar. 431-432-betlar.

O'zbek tili uslubiylati fani bevosita rus tili stilistikasi ta'sirida, uning qolip va modellari zaminida vujudga keldi va rivojlanib boshladi, desak xato bo'lmas.

Jahon tilshunosligida, shu jumladan rus tilshunosligida ham **stilistika** tilning mohiyati va vazifalarini chuqur tahlil qilish natijasi o'laroq fan sifatida ajralib chiqdi va rivojlanish yo'liga kirib oldi. V.Gumboldt, I.A. Boduen de Kurtene, F. Sossyur, G.O. Vinokur, A.P. Yakubinskiy, Ya. Gort, V.V. Vinogradov, N.Yu. Shvedova kabilar nutqni o'rganishga katta e'tibor berdilar. **Va nihoyat, lingvistik stilistika shakllandi.** Nutq hodisalari chuqur o'rganila borgan sayin ilmiy tadqiqot obyektiga aylana boshladi.

Nutq, nutq jarayoni va uni qabul qilish kabi hodisalarni psixologiya, fiziologiya kabi fanlar ham o'rganadi. Lekin tilshunoslik tilning faoliyat shakllari, bularning kommunikativ, emosional va tarbiyaviy-talimiy tomonlari yuzasidan bahs yuritadi. Tilning bu xususiyatini chuqur o'rgangan rus olimlari rus tili stilistikasi bo'yicha talaygina asarlar yaratdilar.¹

O'zbek tilshunosligida ham uslubiyatga oid ilmiy ishlar yaratildi, maqolalar yozildi. 1980 yillarga kelib, vazifaviy uslublar bo'yicha doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilindi hamda qilinmoqda. Masalan, R.Qo'ng'urov, I.Qo'chqortoyev, B. O'rinboyev, M. Mukarramov, E. Qilichev, A.Shomaqsudov va boshqalarning ilmiy maqolalari, monografiya va risolalari o'zbek tili uslubiyatining fan sifatida shakllanishiga hissa bo'lib qo'shildi.²

Rus tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham uslubiyatning predmeti, tekshirish obyektini bir tomonlama ko'rsatiladi. Deyarli, barcha manbalarda ekspressiv bo'yoq kasb etgan til hodisalarigina uslubiy obyekt sifatida talqin etiladi. Bunday talqin uslubiyatning mazmun va imkoniyatlarini ancha toraytirib qo'ydi.

¹ Vinogradov V. V., Stilistika, Teoriya poeticheskoy rechi. Poetika, - Moskva: 1963; Sherba L.V. Sovremenniy russkiy literaturniy yazik. - Moskva: Uchpedgiz., 1957; Cheremisin P. G., Posobiye po stilistike russkogo yazika, - Moskva, 1971; Bondaletov V. I Drug., Stilistika russkogo yazika, Leningrad, 1982 kabilar.

² Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Rustamov N. O'zbek tili stilistikasi. - Toshkent: O'qituvchi, 1983; Qilichev E. O'zbek tilining praktik stilistikasi. - Toshkent:

Shuni e'tirof etish kerakki, tilda uslubiy mohiyat kasb etmaydigan hech narsa yo'q. Demak, uslubiyat tushunchasi «til», «nutq», «ekspressiya» tushunchalariga nisbatan juda keng, hatto cheksiz-chegarasizdir. Biroq uslubiy tahlil jarayonida tilning umumlash-tirish xususiyatlarini hisobga olib, fonetika, leksika, morfemika, morfologiya va sintaksislarda alohida o'rganilishi lozim bo'lgan ho-disalar chetlab o'tiladi, punktuatsiya esa deyarli tilga olinmaydi.

Uslubiyat, eng avvalo, normativ grammatika bilan chambarchas bog'langan. Normativ grammatika qonun-qoidalariga to'la amal qilish yoki uni buzish ham uslubiyat o'rganadigan sohadir.

Egalik, kelishik, zamon, mayl va boshqa qo'shimchalarni o'rinsiz yoki almashtirib ishlatish, olmoshdan foydalanmay, ot, sifat yoki sonni takrorlash kabilar ham uslubiy obyekt, uslubiy xulosalar manbaidir. Buni shartli ravishda «oddiy» yoki «normativ» uslubiyat deb ataymiz. «Normativ» («oddiy») uslubiyat ekspressiya bilan bog'liq bo'lmagan, tamomila neytral bo'lgan til-nutq hodisalarini o'rganadi. Masalan, ...Muhammadjonni peshona-sidan o'pdi. (A.Q.) – Muhammadjonning peshonasidan o'pdi. O'quvchilarga ajratildi. – O'quvchilar uchun ajratildi kabi gap-larda qo'llangan shakllarning qaysi biri qanday holatda ishlatilishi aniqlanadi.

Bundan tashqari, arxaizm, istorizm, dialektizm, kasb-hunarga oid leksik qatlam so'zlari, fanga oid terminlarning ishlatilishi ham ekspressivlik hosil qilmaydi. Demak, ular ma'lum bir nutq uslu-biga xoslanganligi bilan ajralib turadi, xolos. Shu sababli bular ham «normativ» («oddiy») uslubiyatning tekshirish obyektidir.

Og'zaki va badiiy publitsistik uslubda tashqi olam voqea-hodisalarini atayin bo'rttirib, kuchaytirib ko'rsatish, shu yo'l bilan tinglovchi (o'quvchi)ga, uning ruhiy holati, ong-tushunchasiga biror yo'sinda ta'sir etish maqsadlarida **tovush**, **so'z**, **birikma** va **gap** tanlash ham borki, buni biz ekspressiv uslubiyat deb ataymiz. Ekspressiv uslubiyat vositalari obraz yaratishda, voqelikni obrazli

tasvirlashda, kishida salbiy yoki ijobiy his-tuyg'u uyg'otishda muhim rol o'ynaydi.

Biz yuqorida uslubiyat obyektini bo'lmaydigan hech qanday til va nutq hodisasi yo'qligini aytib o'tdik. Tilshunoslikning har bir bo'limi u yoki bu darajada, yo normativ, yo ekspressiv uslubiyatning obyektini bo'lib xizmat qiladi. Masalan, unli va undoshlarning ishlatilishi, talaffuzi, urg'u, pauza, takt va boshqalar normativ uslubiyat obyektini bo'lsa; unlini cho'zish, undoshni ikkilantirish, maxsus urg'u berish, maxsus pauza, takt o'rnini almashtirish, unliga, ba'zan undoshga maxsus rang berish (fonologik sintagmatika) kabilar ekspressiv uslubiyat obyektidir.

Morfemikada so'z o'zgartuvchi affiksalar normativ, shakl yasovchilar ekspressiv uslubiyat obyektidir. So'z yasashida rus tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham uslubiy mohiyat bor deb qaraladi. Biroq uslubiyat so'zni **o'zak+yasovchi (o'zak+o'zak)**ga ajratib tekshirmaydi. Demak, so'z yasalishi uslubiyat obyektini bo'la olmaydi. Lekin, **toshbag'ir, otashqalb** kabi (murakkab so'z) ko'chma ma'noli yasalishlar bir butun holda ekspressiv uslubiyat obyektini bo'lishi ham mumkin.

So'z turkumlaridan foydalanish ham normativ uslubiyat obyektidir. So'z o'zgartuvchi va shakl yasovchilardan foydalanish ham morfologik vositalar tushunchasiga kiradi. So'z o'zgartuvchi va shakl yasovchilarning vazifaviy almashinuvi ma'lum uslubiy maqsadlarga xizmat qildiriladi: **nondan yeng** deyish bilan **butundan qism va hurmat; ovqatga qarab o'tirilsin** deyish bilan **hurmat; qani, keldik** deyish bilan **da'vat** kabi ma'nolar ifoda etiladi.

Til sintaktik vositalarining imkoniyati va ekspressiv - emosional xususiyatlari beqiyosdir. Sintaktik kategoriyalar normativ uslubiyatning ham, ekspressiv uslubiyatning ham obyektidir. **Biz keldik** gapini **tinch ohang bilan** aytilganda oddiy uslubiyat obyektini, **alohida kuchli ohang bilan** aytilganda, axborot tushunchasiga quvonish tushunchasi qo'shiladi va ekspressivlik hosil qiladi.

Tinish belgilari ham uslubiy vositadir. Ularning aksariyati bevosita emas, balki gap, gaplar semantikasi orqali uslubiy vazifa bajaradi. Qo'shtirnoq, qavs ichida berilgan so'roq va undov belgilari, ko'p nuqta kabilar gap mazmuniga biror jilo (ekspressiya) qo'shishi bilan ajralib turadi.

Xullas, uslubiyat nutqning barcha faoliyatini tekshiradi va o'z xulosalarini bayon etadi.

Nu'monov T., O'zbekistonda
xizmat ko'rsatgan xalq
ta'limi xodimi, dotsent.

NUTQ USLUBLARI

«Stil» so'zi barcha sohada ishlatiladi. Ma'lum bir sohaning ish yuritishida bir xil takroriylik, muntazamlik bilan ajralib turishi va mana shu o'ziga xoslik stil (uslub) nomi bilan yuritiladi. Masalan, Sharq uslubidagi bino, Sharq uslubidagi muzika, Yevropa uslubidagi kiyim va boshqalar.

«Nutq uslubi» tushunchasi ham ma'lum bir shaklning fikr almashuv jarayonida ko'p yoki oz ishlatilishi bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xoslikka aloqador.

Kishilar o'zaro aloqa-munosabat jarayonida tilning fonetik, leksik, frazeologik va grammatik vositalaridan tanlab foydalana-dilar. «... Maftun etishning asosiy vositasi sifatida yozuvchi birinchi o'ringa uslubni qo'yadi».¹ Umumxalq tili vositalarining bunday tanlab ishlatilishi nutqning turlicha ko'rinishlarining paydo bo'lishiga olib keladiki, bu «nutq uslublari» deb yuritiladi.

Nutq uslublari leksik-grammatik jihatdan farqlanib turadi. Masalan, so'zlashuv uslubida odatdagi tartib turlicha o'zgarib tursa, terminlar, murakkab tuzilgan qo'shma gaplar kam ishlatilsa, ilmiy uslubda buning aksi kuzatiladi.

Nutq uslublarining har biri tilning bir butun yaxlit tizimi doirasida ish ko'radi va ifoda maqsadiga ko'ra til vositalarining uyushishi, takrorlanishi bilan xarakterlanadi. Masalan, ot, kelishik, egalik, sifat, asliy, nisbiy, ega, kesim, ikkinchi darajali bo'lak va hokazo terminlarning tilshunoslikka oid ilmiy ishlarda qo'llanishi, uyushishi va takrorlanishi ilmiy uslubning o'ziga xos xususiyatlaridan biridir.

Nutq uslublarini belgilashda so'z, grammatik shakl va grammatik qurilishning uslubiy bo'yog'i jiddiy hisobga olinadi. Masalan, kichraytirish-erkalash jilosini beruvchi grammatik kategoriyalar, **shamol, kuldi, aytdi, gapirdi** kabi so'zlar so'zlashuv uslubiga xos bo'lsa; **tabassum qildi, so'zladi, sabo, boda** kabilar badiiy

¹ Alimuhamedov A. Antik adabiyot tarixi. - Toshkent: O'qituvchi, 1969, 199-bet.

nutqqa xos. Shuningdek, **jilmaydi** kabi so'zlar ijobiy; **tirjaydi**, **ishshaydi** kabilar salbiy munosabat bildiradiki, nutq jarayonida bu xususiyatlar hisobga olinadi.

Albatta, so'zning ijobiy yoki salbiy munosabat ifoda etishi hamisha nutq uslubini belgilashga asos bo'la olmaydi. Biroq sinonimik qatorni hosil qiluvchi bunday so'zlarning ko'pchiligi so'zlashuv va badiiy uslubda ishlatilishi, rasmiy ish va ilmiy uslubda esa sanoqli hollardagina saylab olinishi mumkinligi bilan karakterlanadi.

Dialektizm, jargon, argo, varvar va vulgar so'zlar badiiy uslubda obraz yaratish maqsadida ishlatiladi. Ular boshqa nutq uslubi uchun xarakterli emas. garchi sotsiolingvistika nuqtai nazaridan ayrim guruhlarga, shevaga xos so'z va formalar tilning yashash formalaridan biri bo'lsa-da, umumxalq tili doirasidan chetdadir.

Demak, nutq uslublari, umumxalq tili materiallari zaminida ijratiladi va shu nuqtai nazardan talqin qilinadi. Bu jihatdan terminlar o'ziga xoslikni tashkil etadi: ular, asosan, ilm ahli nutqida ishlatiladi. Biroq ilm-fan muayyan millat, muayyan xalqning ma'naviy mulki, shu xalqning taraqqiyot darajasini ko'rsatuvchi muhim belgi ekanidan, terminlarga umumxalq tili vositasi sifatida qaraladi.

Nutq uslublari davr o'tishi bilan mukammallashadi, o'zining barqaror vositalariga ega bo'ladi, yangidan paydo bo'ladi. Masalan, rasmiy ish, badiiy uslub o'tgan asrning 50-yillaridan so'ng boyidi, rivojlandi, publitsistik va ilmiy uslub esa yangidan paydo bo'ldi.

Nutq uslublari yozma va og'zaki nutq shakllari bilan qat'iy bog'liq. Yozma nutq pishiq-puxta o'ylanganligi, har bir so'z, grammatik forma va qurilishning o'z o'rnida ishlatilishi, mantiqiy ochilligi, takrorlarning bo'lmasligi bilan og'zaki nutqdan farq qilib turadi.

Nutq uslublari qaysi shaklda va qaysi sohada bo'lmasin. badiiy adabiy tilning qonun-qoidalariga rioya quradi.

Nutq uslublari, asosan, beshta katta turga bo'linadi:

1. So'zlashuv uslubi.
2. Rasmiy ish uslubi.
3. Ilmiy uslub.
4. Publitsistik uslub.
5. Badiiy uslub.

So'zlashuv uslubi

So'zlashuv uslubi deganda kishilarning kundalik faoliyatida o'zaro aloqasini ta'minlovchi og'zaki nutq tushuniladi.¹ Bu uslubda sheva elementlari, passiv lug'atga xos so'z va iboralar, boshqacha aytganda, adabiy til normalariga mos kelmaydigan fonetik, leksik, morfologik va sintaktik hodisalar erkin ishlatila beradi.

So'zlashuv uslubining o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, u fonetik, leksik-frazeologik, morfologik va sintaktik jihatdan boshqa nutq uslublariidan ajralib turadi: fonetik jihatdan tovush o'rni almashadi: **yog'mir** (yomg'ir), **turpoq** (tuproq); tovush tushadi: **tasha** (tashla), **ke** (kel), **yudi** (yuvdi); tovush ortadi: **chechmoq** (yechmoq), **yilon** (ilon), **istakan** (stakan); tovush almashadi: **minan** (bilan), **sammi** (senmi), **mo'nchoq** (munchoq); o'zak-affiks o'zgarishi ro'y beradi: **opke** (olib kel), **qo'yvor** (qo'yib yubor) kabi.

Leksik-frazeologik jihatdan kundalik hayot bilan bog'liq bo'lgan osh, non, tuz, yer, osmon, quyosh, bola, xotin, o'rtoq, ko'z, qo'l, oyoq, men, sen, u, biz, siz, bir, besh, olti, o'n, ishladi, o'qidi, yetdi, keldi, ketdi, tez, sekin, kabi, shuningdek, san'at, adabiyot, siyosatga doir so'zlardan tashqari, so'zlashuv uslubida farzand, jujuq, churvaqa, zormanda, arzanda, pismiqlik, shalpar-pishiq, xomkalla, akillamoq, bobillamoq, to'ng'illamoq, po'ng'illamoq kabi uslubiy bo'yoqli so'zlar ko'proq ishlatiladi.

¹ O'riboev B. So'zlashuv nutqi. - Toshkent: Fan, 1979, 9-b.

So'zlashuv uslubiga xos yana bir xususiyat so'zni qisqartirish va ko'chma ma'noda qo'llashdir. Masalan, **kilo** (kilogramm), **foto** (fotografiya), **metro** (metropolitan), **avtomat** (avtomat telefon), **tushlik** (tushlik ovqat), **futbolga bormoq** (futbol o'yinini ko'rishga bormoq), **ovqatga o'tiring** (ovqat yegani o'tiring), **paxtani bajardik** (paxta rejasini bajardik) kabi. **Iskovich**, **tosh**, (odam), **chayon** (gap bilan kishini xafa qiladigan), **beliga tepmoq** (xalaqit bermoq), **loyini chiqarmoq** (sirini fosh qilmoq, ishni chigallash-tirmoq) kabilar ham, asosan, so'zlashuv uslubiga xosdir.

Ayrim eskirgan **patta**, **chipta**, **chek**, **pattachi**, **po'rim**, **shay-ton arava**, **miri** (bir pul, ikki pul) kabi so'zlar ham so'zlashuv uslubining leksik xususiyatlaridandir.

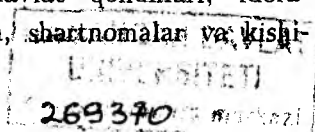
So'zlashuv uslubida nisbatan ko'proq ishlatiladigan morfologik formalar asosan, kichraytirish-erkalash oti, sifatlarning intensiv forma hosil qiluvchi affikslari va affiksoidlardir. Fe'llarning ayrim shakllarini «buzib» ishlatish – **borib edi (boruvdi)**, **boringizlar**, **kelingizlar** kabi qo'llanishlar ham so'zlashuv uslubiga xosdir.

So'zlashuv uslubi, asosan, dialogik xarakterda bo'lganidan, imo-ishoralar, qo'shimcha izohlar, takrorlar (so'zda), qaytariqlardan; (gapda), qo'l, bosh va gavda harakatlaridan fikr ifodalashda qo'shimcha vosita sifatida foydalaniladi.

Bu nutqning dialog xarakterda bo'lishi nutq vaziyatiga ko'ra ko'proq to'liqsiz gaplardan foydalanishni taqazo etadi. Bundan tashqari, so'zlashuv uslubida inversiya, sodda gaplar ko'chirma gapning avtor gapi o'rtasida kelgan formalari, qo'shma gapning «u aytdiki, bunday dedi» tipi ham ko'proq kuzatiladi.

Rasmiy ish uslubi

Huquqiy va diplomatik hujjatlar, davlat qonunlari, idora-tashkilotlarning qaror, buyruqlari, ahdnoma, shartnomalar va kishi-

larning turli tashkilotlar bilan yozishmalaridagi o'ziga xos so'z tanlash usul va fikr ifodalash vositalarida rasmiy ish uslubining xususiyatlari aks etadi. Rasmiy ish uslubi juda keng va xilma-xil bo'lsa-da, so'z saylash va ifoda vositalarining yaxlitligi bilan umumiy tizimga birlashadi. Ushbu uslub keng ma'noda barcha yozishmalarni o'z ichiga oladi.¹

Rasmiy ish uslubi uchun shtamp holiga kelib qolgan ibora-ifodalar xarakterlidir. Masalan, qaror, buyruq va farmonlarda gapning kesimi ko'pincha majhul nisbatdagi buyruq fe'li formasida bo'ladi.

Bu uslubda har bir sohaning o'z terminlari bo'ladi. Umum-xalq tilida shlatiladigan ayrim so'zlar rasmiy ish uslubida terminga, faqatgina bir ma'no anglatuvchi (monosemantik) so'zga aylanishi mumkin. Masalan mehnat qilish, dam olish, o'qish kabi umumxalq tilida so'zlashuv uslubida qo'llanadigan so'zlar «O'zbekiston fuqarolari mehnat qilish, o'qish, dam olish huquqiga egadirlar». O'zbekiston Konstitusiyasi, modda, deganda «jamiyat manfaatlarini yo'lida halol mehnat qilish, o'qib ilmi bo'lish va 10-11 oy ishlagandan so'ng pul bilan ta'minlangan dam olish (mehnat ta'tili)» degan yagona tushunchani aks ettiradi.

Rasmiy ish uslubida ko'chma ma'noli, polisemantik, tantanali (badiiy) so'zlar ishlatilmaydi.

Aksincha, aniq ma'noli so'z va iboralar, murakkab gaplar, tarkibi qism va paragraflardan iborat bo'lib, yaxlit bir maqsadga xizmat qildirilgan periodlar ko'p kuzatiladi.

Rasmiy ish uslubida ichki bo'linish (podstil) ning ham o'z termin va iboralari, sintaktik qurilishi bo'ladi. Masalan, sud ishlarida **oliy sud, ochiq sud, yopiq sud, o'rtoqlik sudi, hakamlar sudi, aybdor, oqlovchi, qoralovchi, ijrochi** kabi so'z-

¹ J. Boboxonova D. Ofitsialno-deloovoy stil uzbekskogo literaturnogo vazika, AKD, - Toshkent. 1987. 5-b.

terminlar; diplomatik sohada **dekleratsiya, ratifikatsiya, shartnoma, bitim, konsul, konsulxona, status, vizit, ultimatum** kabi so'z-terminlar; rasmiy-idoraviy aloqalar **shartnoma, akt, pudrat, shirkat, fermer, pudratchi, shtraf, to'lov, kredit, debitor qarz, haq** kabi so'z-terminlar ishlatiladi.

Idoraviy yozishmalar: **spravka, tilxat, chaqiriq xati, tushuntirish xati, taklifnoma, ishonch qog'ozi** va boshqalarning ham standart formalari, shtamlari bo'lib, bular yozuvni osonlashtiradi. Masalan, spravkada «Berildi ushbuni ...ga shu haqdakim» deb boshlanuvchi hujjatlarning tayyor nusxalari ham bo'ladiki, kerak bo'lganda, u to'ldiriladi, xolos.

Ilmiy uslub

Ilmiy uslubda obyektiv olam voqea-hodisalarining ichki-tashqi xususiyatlarini ochib, biror xulosaga kelish va buni ta'riflash xarakterli. Ilmiy uslub uchun xos forma masalaning qo'yilishi, ahamiyati, ilmiy izlanishlar, uning natijalari va tegishli xulosa chiqarishdir. Har qanday ilmiy ish ana shu mushtaraklikni aks ettiradi.

Ilmiy uslub har bir sohaning terminlari ko'proq ishlatilishi, grammatik qurilishida mantiqiy bog'liqlik, izchillik, aniqlik, bo'laklar to'laligi bilan farqlanadi.¹ Umumxalq tilida-so'zlashuv uslubida qo'llanadigan bir qator so'zlar ilmiy uslubda termin sifatida xizmat qilishi mumkin. Masalan, tilshunoslikdagi **ovoz, tovush, bo'g'iz, ot, son, gap, ega** kabilar; biologiyada **oq tuproq, qora to'proq, sariq tuproq, o'zak, tomir** kabilar.

Ilmiy uslub tabiiy fanlarda formulalarga boyligi bilan ajralib turadi. Bu formulalar ideomatik vazifa bajarib, fikr aniqligi, sodda foda uchun xizmat qiladi.

¹ Mukarramov M. Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy stili. —Toshkent: Fan, 1984, 4-b.

Ilmiy uslubda badiiy tasvir vositalari, tantanali leksika kabilardan, deyarli, foydalanilmaydi. Biroq ilmiy-ommabop asarlar ham mavjudki, bunda so'zlovchi (yozuvchi) sof ilmiy bayondan chekinadi, o'z fikr-mulohazalarini, ilmiy xulosalarining tushunarli bo'lishi uchun badiiy-publitsistik, shuningdek, so'zlashuv uslubiga xos bo'lgan so'z, ibora va gaplardan foydalanishga harakat qiladi. Ilmiy-ommabop asarlar bunga yorqin misol bo'la oladi.

Publitsistik uslub

Ijtimoiy-siyosiy hayot masalalarini yoritgan barcha asarlar publitsistik asarlar jumlasiga kiradi.¹ Bu janr o'zbek adabiy tili sistemasida XX asr boshlarida paydo bo'ldi. «Turkiston viloyatining gazetasi» chiqa boshlashi, so'ng matbuot va nashriyot ishlarining kengayishi, Furqat, Hamza, Ayniy, Sattorxon kabi demokrat shoirlarning ijodida targ'ibotning o'rin olishi publitsistikaning shakllanishiga turtki bo'ldi.

Vaqt o'tgan sayin bu janr yanada rivojlandi. Ayniqsa, keyingi davrda radio, matbuot televideniye va boshqalarning xalq hayotiga kirib borishi, ma'ruza, suhbatlarning o'tkazilib turilishi kabi omillar publitsistika taraqqiyotida muhim omil bo'ldi.

Publitsistik uslub yozma va og'zaki shaklga ega bo'lib, yozma shakli gazeta-jurnallarning bosh maqolalari, felyetonlar, pamfletlar, murojaatnomalar, chaqiriqlar, dekleratsiyalardan iborat, og'zaki shakli esa, notiqlik san'atidir. Og'zaki shaklga kundalik axborotlar, sharhlovchining chiqishlari ham kiradi.

Har ikki formada ham siyosiy faollik, hozirjavoblik, o'tkir va ta'sirchan nutq, mantiqiy salobat, targ'ibot-tashviqot kabi xususiyatlar mavjud bo'ladi.

¹ Abdusaidov A. Gazeta janrining til xususiyatlari. DDA, -Toshkent, 2005, 11-b.

Publitsistik uslubda avtorning voqelikka munosabati aniq sezilib turadi. Avtor hayotiy masalalarni chuqur mulohaza yuritib tahlil qiladi, isbotlaydi, asoslab tushuntirishga urinadi, tinglovchini ishontiruchi detal va faktlar keltirish bilan kishida tasvirlanayotgan voqelikka salbiy yoki ijobiy munosabat tug'diradi, unga ta'sir etadi. Shuning uchun ham bu uslubda tilning barcha vositalaridan foydalanish mumkin.

Badiiy uslub

Badiiy uslub inson amaliy faoliyatining barcha sohasini qamrab olishi, umumga qaratilganligi, barcha kasbkor egasi uchun mo'ljallanganligi bilan boshqa nutq uslublaridan farqlanib turadi.¹ Badiiy uslubda hayot voqealari va kishilar to'g'risida oddiy axborotlar berilmaydi, aksincha, ular o'quvchi ko'z o'ngida, jonli tarzda, so'z bo'yoqlari yordamida barcha detal va xarakter-xususiyatlari xayol pardasi ortida gavdalandirilib, o'quvchida estetik zavq uyg'otiladi, salbiy yoki ijobiy shaxs, hodisalarga nisbatan jiddiy qarash, kurash tuyg'usi hosil etiladi, shuningdek, o'quvchi voqelik ichiga tortiladi va natijada yuksak badiiy zavq oladi.

Demak, badiiy uslubning vazifasi estetik zavq va voqelikka biror yo'sinda munosabat uyg'otishdir.

Badiiy uslub boshqa uslublar kabi o'z ichki bo'linishlariga (podstillariga) ega. Masalan, **poetik uslub**, **masal uslubi**, **ertak uslubi** kabilarga bo'linadiki, ularning har biri o'ziga xos tasvir vositalariga ega.

Badiiy uslubning vositasi ham tildir. Lekin bunda til aloqa vazifasini obraz, xarakter va nafis manzaralar yaratish orqali bajaradi, shu yo'l bilan uning ta'sir etish, harakatga keltirish vazifasi namoyon bo'ladi.

¹ Deniverov A. Badiiy nafaqat stilistikasidan materiallar. Guliston. 1988. 10-b.

Badiiy uslubda so'z, ibora va gaplar sayqal topadi, yangi ottenka va mazmun kashf etadi. Masalan «**Quyosh g'uborsiz ko'kda taltayib porlaydi**» (O.) gapida «**taltayib**», «**porlaydi**», «**g'uborsiz**» so'zlari alohida sayqal topgan, alohida jilo, alohida jozba kashf etgan. Gap esa bir butun holda aloqa vazifasi (Quyosh osmonga ko'tarilgan)dan tashqari estetik zavq, badiiy taassurot, ko'tarinki ruhiyat baxsh etishga xizmat qilgan. Bunday misollar yuksak mahorat bilan yaratilgan har qanday asardan ham istagancha topiladi.

Ma'lumki, obrazlilik har qanday san'at asarining bosh mezonidir. Badiiy obrazlilik so'z (ibora, gap) ishlatish san'ati va mahorati demakdir. Adabiyot shu xususiyati bilan san'atning boshqa turlaridan ajralib turadi. Shuning uchun ham «bo'sh asar», «sayoz asar» deyilganda, birinchi navbatda, yozuvchining voqelikni so'z bo'yoqlari orqali o'z holicha, ya'ni, biqiq holda tasvirlay olmaganligi nazarda tutiladi.

Har bir yozuvchining o'ziga xos so'z tanlash va ishlatish usuli bo'ladi. A. Qahhor ijodi uchun xarakterli xususiyat so'zni tejab-tergab ishlatishdir. Yozuvchi har bir so'zga alohida vazifa yuklaydi.

Uyg'un ijodiga xos xususiyat: «o'nlab misollar bir xil so'zlar bilan boshlanadi va tugaydi» va hokazo.

Badiiy uslubga xos bo'lgan eng muhim xususiyat unda tantanali-emotsional so'zlarning ko'p ishlatilishidir. **Sabo, yel, chehra, tabassum, takalluf, muhabbat, muyassar, alvon, moviy, silsila** kabilar shular jumlasidandir. Badiiy asar turli mavzularda bo'lishi va turli davrning xilma-xil faoliyatini aks ettirishi mumkin. Shunga ko'ra, badiiy uslubda tilning leksik qatlamiga oid barcha so'z, ibora va frazeologik birikmalardan erkin foydalaniladi. Masalan: tarixiy mavzuda yaratilgan asarlarda arxaizm, istorizmlar va o'sha davr tiliga xos grammatik formalardan erkin foydalaniladi. Zamonaviy mavzuga oid asarlarda ular qo'llanmaydi, aksincha, bugungi til leksik qatlamidan, sinu jumladan, o'rniga ko'ra,

dialektizm, jargon, argo va boshqalardan foydalaniladi. Bu bilan obraz yaratishda bevosita ifodaga-obrazning qaysi sheva yoki kasb-hunar vakili ekanini qo'shimcha izohsiz tasvirlashga erishiladi.

Badiiy uslubda yozuvchining individual tasviri va ifoda vositalari sezilib turadi. Masalan, H. Olimjon asarlaridan sho'x va o'ynoqi ohang, G'.G'ulom ijodida masalaga tarixiy-falsafiy yondoshish, M. Shayxzoda ijodida ham falsafiy mushohada, Uyg'un ijodida peyzaj bilan bog'liqlik, A.Qahhor ijodida siqqlik, A. Qodiriy ijodida batafsil tafsilot, Erkin Vohidov ijodida mantiqiy-qiyosiy tasvir sezilib turadi.

Badiiy uslubda so'z yaratish, so'zni ko'chgan ma'noda ishlatish, iboralarni qayta ishlash kabi jarayon kechadi. Bular yozuvchining mahoratiga, ijodiy qobiliyatining darajasiga bog'liq. Bunda yozuvchi xalq jonli tilidan keng foydalanadi. A. Qahhor A.P. Chexovning «Chelovek v futlyare» asarini «G'ilof bandasi» deb tarjima qilishi, G'.G'ulomning «Ko'kan o'zi mening bilan ko'p og'ayni» deb ta'riflashi, A.Oripovning «Qachon xalq bo'lasan, ey, olomon» deb murojaat etishi va boshqalar yuqorida nomi tilga olingan yozuvchi, shoirlarni xalq tili, xalq iboralarini naqadar chuqur bilishini ko'rsatadi.

So'z tanlash badiiy asarning janr xususiyatlariga ham bog'liq. Masalan, arxaik so'zlar ba'zan davr koloriti, shaxs xarakterini ko'rsatish uchun ishlatilsa, ba'zan kulgi-mazax uchun xizmat qiladi. Masalan, A.Qodiriyning romanlarida ishlatilgan arxaik so'zlar davr koloritini ko'rsatishga, satirik asarlarida esa shaxslar ustidan kulishga, mazaxga xizmat qildirilgan.

Badiiy uslubda grammatik shakllardan ham obraz yaratish va kolorit berish maqsadlarida foydalaniladi. Masalan, Oybekning «Navoiy», P.Qodirovning «Yulduzli tunlar» romanlarida **-ur**, **-erdi**, **andoq**, **shulkim** kabi formalar ishlatilganini kuzatish mumkin.

LEKSIK USLUBIYAT

Tilshunoslikning leksika qismi uslubiyatda muhim o'rin tutadi. Mohiyat e'tibori bilan leksik qatlam fikrni to'g'ri, aniq ifodalashning asosiy shartlaridan bo'lib, sintaksisdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. demak, fikrning aniq va ravshan bo'lishi so'zdan to'g'ri foydalanishga bog'liq. So'zdan to'g'ri foydalanish uchun esa, avvalo uning lug'aviy ma'nosini anglash zarur. Lekin buning o'zi yetarli emas. Fikrni to'g'ri, aniq ifodalash va tushunish uchun so'z ma'nolari doirasini, uning matnda ifoda etgan ottenkalari va ma'no ekvivalentlarini ham chuqur bilmoq kerak. Masalan, «**yurmoq**» fe'li «odimlab harakatga kelmoq»dan tashqari «**harakatlanmoq**» (poyezd yurdi), «**suzmoq**» (paroxod yurdi), «**o'rmalamoq-sudralmoq**» (ilon yurdi), «**mavjud bo'lmoq**» (u shu yerda yurdi) kabi ma'nolarni bildiradiki, buni anglamagan kishi fikrni to'g'ri ifodalay olmaydi va to'g'ri tushunmaydi.

Ona tilini, uning barcha bo'limlarini mukammal bilmay turib, uslubiyatni o'rganish mumkin emas. Ha, uslubiyatni yaxshi bilmay turib ona tilimizning har qanday fikr, tushuncha, his-tuyg'u, voqe'lik va boshqalarning eng nozik nuqtalarigacha to'la va nafis ifoda eta olishi mumkinligini anglab bo'lmaydi.

Ma'lumki, fikr og'zaki va yozma ravishda bayon etiladi. Har ikki shaklda ham so'z ishlatishda ehtiyotkorlik, mas'uliyat kerak. Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, A.Navoiy, Z.M.Bobur kabi shoirlarimiz asarlarida so'zni o'ylab ishlatish zarurligi ta'kidlangan, bu fikr xalqimizning «Aytilgan so'z-otilgan o'q» maqolida ham o'z aksini topgan.

Og'zaki nutqda so'z qo'llashdagi ayrim nuqsonlar umumiy fikr ichida sezilmay qolishi yoki tinglovchi uni to'g'ri tushuna bilishi mumkin. Lekin yozma nutqda bunday qilib bo'lmaydi. Yozma nutqda har bir so'zning nominativ, denotativ va konnotativ ma'nolari jiddiy hisobga olinishi lozim. Aks holda fikr noaniq yoki xira bo'lib qolishi mumkin.

So'z tanlashda quyidagi xatolar sodir bo'lishi mumkin:

1. So'zni noto'g'ri qo'llash.
2. So'zni o'rinsiz takrorlash.
3. So'zni ortiqcha qo'llash.
4. So'zni tushirib qoldirish.

1. **So'zni noto'g'ri qo'llash** so'zning denotativ ma'nosini hisobga olmaslik, konnotativ ma'nosini o'zi bilganicha ishlatish bilan xarakterlanadi. Masalan: O'zbekiston xalqi va uning yengilmas armiyasi terrorchilarning kuini ko'kka sovurib, poytaxt minorasi ustiga **tinchlik bayrog'ini qadadi** (Gaz.). Bu gapda «g'alaba» o'rniga, «tinchlik» so'zi ishlatilganki, bu so'z matn mazmuniga ham to'g'ri kelmaydi. Aslida, jangdan so'ng g'olib g'alaba bayrog'ini tiklaydi. Yana misollar: O'tgan yili shu **odam qaynamaydigan** joyda bir-f'ziki parta kino ko'rsatildi-yu kutubxonalarining ham eshigiga qulf urildi. (Og'z.so'zl.). **Hayhotdek** xonada 145 dona kitob...o'quvchi poylab yotibdi. (Og'z.so'zl.). Biz o'z ravbatida **yroq avlodlarimizga** nimalarni meros qoidiramiz... (Gaz) kabi.

2. **So'zni o'rinsiz takrorlash** nutqni buzadi, siyqalashtiradi, fikrni xiralashtiradi. Shuning uchun ham yozishdan oldin aytilmoqchi bo'lingan fikrni aniq-ravshan bayon etishda qaysi so'zdan qayerda foydalanishni o'ylab olmoq lozim. Misollar: o'z-o'zidan **yo'qolayotgan** kiyimlarni **yo'qotishga** chek qo'yish, kerak. (Gaz.) ...she'riy falsafani **nazarimda** ikki she'r...belgilab beradi. **Nazarimda**, bu o'tmish, hozirgi, kelajak avlod oldiga qo'yilgan hisob-kitobdir. (Gaz.)

She'riy asarlarda takror (anafora) maxsus usul bo'lib¹ musiqiylik, ma'no kuchaytirish, badiiy zavq uyg'otishga xizmat qiladi. H. Olimjon, Uyg'un, G'.G'ulom asarlarida bunday takror (anaforalar) ko'plab uchraydi.

¹ Qarang: Ishoqov Yo... Qavtarish san'ati O.T.A. - Toshkent: 1972. 2. 83-87-betlar.

Takrorlar turlicha formada har xil ma'nolarni anglatishga xizmat qilishi mumkin.¹

Takrorlar prozaik asarlarda personajlar nutqida kamroq uchraydi, dramatik asarlarda esa ko'plab ishlatiladi. Ular ma'noni kuchaytirish, intensivlik va emotsionallikka xizmat qiladi. Ba'zilari esa o'ylanish, aniqlik, izoh kabi qiymatga ega bo'lishi mumkin. Misollar: **Menga** qiyin, **menga!** (A.Q. ... Kalla deb **jun chiqqan qovoqni** kiyib yurgan ekanman, **jun chiqqan qovoqni!** (A.Q.). Nima qipti, **bo'lishi mumkin, mumkin.** (A.Q.). **Juda o'zgarib ketibdi,** - o'ylardi Abdulla...-**juda o'zgarib ketibdi** (O'.U.). **Suvni,** to'lib-to'lib oqqan **suvni** ko'rsam (Y.Sh.).

3. **So'zni ortiqcha qo'llash** muayyan nutq paytida mutlaqo keraksiz bo'lgan so'zning gap ichiga kirib qolishidir. Bu ham nutqni buzishi, noaniqlik va chalkashlikka olib kelishi mumkin. Bunday nuqsonlar ko'pincha mexanik ravishda yoki gapni murakkab tuzishda ro'y beradi. Masalan: Men esa **sizga** o'tgan yilda qilinmay qolgan ishlarning ayrimlarini nima sababdan bajarilmayotganini aniqlab, bunaqa nuqsonlarning takrorlanmaslik chorasini o'ylayapman (Gaz.).

4. **So'zni tushirish va so'z tanlashdagi noaniqlik** eng qo'pol xatolardan bo'lib, fikriy chalkashlikni keltirib chiqaradi, hatto noto'g'ri xulosalarga olib keladi. Bunday xatolar ba'zan matbuot xodimlarining maqola-matn hajmini qisqartirishga urinib «tuzatishi», ba'zan esa muallifning e'tiborsizligi oqibatida sodir bo'ladi. Masalan: Avlodlarga bizdan **ruhimiz** va **ruhimizning moddiy ko'rinishlari** meros qoladi. (Gaz.) Bu gapda «ruhimiz» so'zida noaniqlik bor, «va» dan so'ng esa «shu» so'zlari tushib qolgan. Holbuki, bunday tushirish shu o'rinda mutlaqo mumkin emas edi. Abdullaning she'ri ba'zan qanchalar baland qilib aytilgan qarama-qarshiliklardan xoli bo'lmasa-da, lekin u bizni...ogoh bo'lishga

¹ Qarang: Yunusova M. Shevalarda gap bel'laqlarining takrorlanishi. O'ITA, Toshkent, 1971, 4, 63-64 betlar. Abdurrahmonov X. Maqol va matnlarida takror kompozitsioning qo'llanishi. O'ITA, Toshkent, 1974, 3, 60-63-betlar.

undab turadi (Gaz). Bu gapda ham so'z tanlashda, birikmalar hosil qilishdagi beparvolik sezilib turadi.

So'z qo'llashdagi xatoliklardan yana biri so'zlarni buzib, farqiga bormay ishlatishdir. Bunday nuqson radio va televideniye eshittirishlarida ham, matbuotda ham uchrab turadi.¹ Nutq madaniyatini yuksaltirish uchun kurash kuchaygan, kishilarning fikr bayonida aniqlikka talabi ortayotgan hozirgi kunda bunday xatolarga yo'l qo'yishni odatiy hol deb bo'lmaydi.

Polisemantik va monosemantik so'zlar

1. **Polisemantik so'zlar** barcha nutq uslublarida bemalol ishlatila boradi. Biroq so'zlashuv, publitsistik va badiiy uslubda ko'proq, ilmiy, rasmiy ish uslubida nisbatan kamroq ishlatiladi. Masalan, **og'iz, burun, quloq, oyoq, qo'l, ishlamoq, o'ynamoq, yurmoq** kabi polisemantik so'zlar hamma nutq uslubida ishlatilishi mumkin.

2. **Monosemantik so'zlar**, asosan, termin xarakterida bo'lib, har bir sohaning o'ziga xos atamalari mavjud. So'zlovchi nutq jarayoni (xoh yozma, xoh og'zaki)da vaziyat va fikr yuritilayotgan mavzu talabiga ko'ra ulardan erkin foydalanadi. Biroq, bunda tinglovchi ham shu soha bilan tanish bo'lishi lozim, aks holda nutq tushunarsiz bo'lib qolaveradi. Masalan, vrach agronomga yoki agronom vrachga o'z sohasi terminlarini ko'p ishlatib, har qancha jon kuydirib gapirmasin, nutq tushunarsiz bo'ladi. Shuning uchun ham nutq jarayonida tinglovchining kasbi-kori, ma'lumoti kabilar jiddiy hisobga olinishi zarur.

3. **Ayrim polisemantik so'zlar** biror nutq uslubida terminga aylanishi yoki termin kabi yagona ma'no ifodalashga xizmat qilishi mumkin. Masalan, «O'zbekiston fuqarolari dam olish huquqiga ega» deganda «dam olish» birligi yagona ma'no anglatadi. Bu

¹ Qarang, Ibrahimov S. Nutq madaniyatiga oid masalalar. — Toshkent: Fan, 1975, 17-18-betlar.
Ma'rufov A. Nuta madaniyatining ba'zi masalalari. 1972. 34-36-betlar.

ibora jamiyat manfaatlari yo'lida halol mehnat qilib, so'ng o'rtacha ish haqi saqlangan holda mehnat ta'tili shaklidagi «dam olish» tushunchasini ifodalaydi. Ish paytida, ishdan keyin «dam olish» kabilar bu tushunchaga kirmaydi. Demak, bir qator polisemantik so'zlar ilmiy yoki rasmiy ish uslubida monosemantik xususiyat kasb etishi mumkin.

So'zni ko'chma ma'noda qo'llash

1. So'zlovchi fikr ifodalash jarayonida narsa va hodisalarning turli xususiyat va belgilarini bo'rttirish, tinglovchida yanada aniqroq, ta'sirliroq tushuncha hosil qilish, shu bilan unda emot-sional tuyg'u uyg'otish maqsadida so'zni ko'chma ma'noda qo'llaydi. Bunda u predmet, jonivor va hodisalarga xos bo'lgan xususiyat – belgini insondagi shunga o'xshash belgi-xususiyatga, harakatga qiyoslaydi. Shunday qilib, ko'chma ma'noda ishlatilgan so'z uslubiy bo'yoq oladi va tinglovchida fikr obyektini haqida aniq tasavvur hosil qiladi. Masalan: **tosh yurak**, «**Lola**»da **ovqatlanidik** kabi.

2. **Metafora**¹ (gr.metafora) narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, so'zni ko'chma ma'noda ishlatishdir. O'zbek tiliga oid barcha manbalarda polisemantik so'zlar ham metafora usuli bilan ko'chish deb talqin qilinadi. Lekin polisemantik so'zlarda ma'no ko'chishi sezilmas holga kelib qolgan bo'ladi va ularning har biri nominatsiya vazifasini bajaradi. Shu sababli ularni metaforalar sirasiga qo'shish to'g'ri emas. Metafora ma'lum so'zning nutqda gap tarkibida boshqa ma'no uchun vaqtincha xizmat qilishidir! **Olmos qilich** dastimda (A.U.), O'zbekiston **oq oltin** diyori (Gaz.)

Kumush choyshab yopib dala, qir
Qor qo'ynida uqlab yotadi.

¹ Qarang: Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. – Toshkent: Fan, 1983. 23-27-betlar.

Ufqlarga qizil xol tashlab

Zar soch tarab quyosh botadi. (U.)

Metaforalar nutqni obrazli qiladi, kishida emotsiya, estetik zavq uyg'otadi, obraz yaratishga xizmat qiladi, ona tilimizning inson faoliyati tabiat hodisalarining eng nozik nuqtalarigacha bo'lgan barcha tomonini nafis ifoda eta olishga qodir bo'lgan rango-rang serjilo vositalari mavjudligini ong-shuurimizda ravshan namoyon etadi.

3. **Metonimiya** (gr. metonumia) narsa va hodisalarni boshqa nom bilan atash demakdir. Metonimiyada mantiqan o'zaro bog'langan ikki so'zdan birining vazifasi ikkinchisiga yuklanadi, so'zning ko'chma ma'nosi esa tushunchalar o'rtasidagi munosabatga asoslanadi. Masalan: **Navoiyni o'qidim, zal kuladi. «Nargiz»da ovqatlandim** (Og'z.so'zl.) kabi.

Metonimiya badiiy tasvir vositalaridan bo'lib, so'zlashuv, badiiy va publitsistik uslublarda keng qo'llanadi, nutqiy ixchamlik, fikriy lo'ndalik, musiqiylik, tasviriy kuchachaytirish uchun xizmat qiladi, poeziyada asarga ko'tarinki ruh bag'ishlaydi. Misollar: **bir stakan ichdim** (suv), **bir kosani tushirdim** (ovqat), **«G'ayrat»da tushaman** (bekat), **Hofizni o'qidim** (to'plam, bayoz), **paxtazorda zangori kema suzadi, shahar oyoqqa turdi, zal jim bo'ldi** kabilar.

4. **Sinekdoxa** (gr. sinekdoha) metaforaning bir turi bo'lib, predmetning miqdori tushunchasi bilan bog'liq. So'zlovchi o'z nutqining ta'sirini kuchaytirish, fikrni bo'rttirish, tinglovchida fikr obyektiga nisbatan kuchli munosabat tug'dirish maqsadida butun o'rnida qism yoki aksincha, ko'plik o'rnida birlik yoki aksincha ma'no anglatuvchi so'z yoki shaklni qo'llaydi. Masalan: **tirnoqqa zor, tuyoq oldim. Boshda gul undirdi. Uyda kim bor?** (hovlida deyilmoqchi.) **Ey, mard dehqon, bugun hosiling taqdiri hal bo'lavotir.**

Ko'rinadiki, sinekdoxa kuchli uslubiy vositadir. Undan o'rinli foydalanish mazmuni kuchaytiradi, nutqning ta'sirini orttiradi, nutqqa jo'shqinlik baxsh etadi.

Omonimlarning uslubiy xususiyati

1. Mavjud adabiyotlarda omonimlar omograflar, omoformalar, omofonlar deb ajratiladi. «O'zbek tili stilistikasi»da esa to'rt turga ajratiladi. Uslubiy jihatdan omofonlar va omograflar jiddiy ahamiyatga ega emas: ular to'g'ri yozilsa va to'g'ri o'qilsa bo'lgani. Ammo omoformalar (qaysi turkumga mansubligidan qat'iy nazar) maxsus uslubiy vosita sifatida badiiy ijodda, askiya va turli so'z o'yinlarida alohida ahamiyatga ega.

Og'zaki nutqda yoki axborot xarakteridagi ishlarda omonimning muayyan nutq paytidagi birgina ma'nosi nazarda tutiladi. Masalan, «yer tayg'anchoq» iborasida «yer» so'zining «yemoq» so'zi bilan omonim ekanini hech kim o'ylab o'tirmaydi. Lekin badiiy ijodda **bunday so'zlarning turlicha ma'nolari** ma'lum bir maqsadga bo'ysundiriladi.

Omonimlardan foydalanish oddiy so'z o'yini yoki shoirning «o'z talantini ko'rsatishi» bo'lmay, balki uning zaminida so'zni to'g'ri ishlatish, uning ma'nosini to'g'ri tushunishga da'vat etish mazmuni yashiringan.

Publitsistik uslubda so'z tanlashga alohida e'tibor beriladi. Tanlangan so'z voqelikni aniq ifoda etishga, tinglovchida ma'lum bir histuyg'u, davrning aktual masalasiga faol munosabat uyg'otishga ko'maklashadi. Publisist o'z fikr-mulohazalari, ijtimoiy hayotga munosabatini yanada jonliroq ifoda etish uchun barcha nutq stiligiga oid bo'lgan so'z-terminlar, ekspressiv ottenka tashuvchi formalar, badiiy uslubga xos tuzilmalar-tasvir vositalari va boshqalardan unumli foydalanadi va shunday qilib o'quvchi qalbiga kirib boradi, uni o'z ta'siriga oladi.

Ma'lumki, o'zbek mumtoz she'riyatida tuyuq janrining yetakchi badiiy vositasi omonimlardir.

Tuyuqlarda birinchi misrada bayon qilingan fikr masalaning qo'yilishi bo'lib, ikkinchi misrada bu fikr rivojlantiriladi, mustahkamlanadi, bo'rttiriladi: uchinchi, to'rtinchi misrada esa avvalgi baytning natijasi sifatida xulosa chiqarilib, shoirning subyektiv munosabatlari, mulohazalari, nozik hissiy kechinmalari aks etadi. Bunda oxirgi misradagi omonim (uning ma'nosi) alohida ahamiyat kasb etadi.

Masalan:

Olmani sundi nigorim – **ol!** – dedi,
Olma birla bu ko'ngilni **ol!** – dedi.
So'rdim ersa olmasining rangini,
Ne so'rarsan, olma rangi – **ol!** – dedi (A.N.)

Tig'i ishqing yorasidir **butmagan**
Dardini har kimga aytib **butmagan**.
Hajr sahrosida ahim o'tidin
Onda gul yoxud giyohe **butmagan** (A.N.)

Omonimlar boshqa she'riy san'atlarda qofiyaning bir vositasi sifatida xizmat qilishi mumkin.¹ Masalan, masnaviy janrida yozilgan she'riy asarlarda misralar omonim bilan qofiyalanadi:

Bo'ying sarvu sanuvbarteg, beling **qil**,
Vafo qilg'on kishilarga vafo **qil**. (X.).

Tuyuqlar so'z va yordamchi so'z+so'z formasidagi omonim (**shartli omofon**) bilan qofiyalanishi mumkin:

La'lidin jonimga o'tlar **yoqilur**,
Qoshi qaddimni javodin **yo qilur**.
Men vafosiz va'dasidin shodmen,
Ul vafo bilmonki qilmas, **yo qilur**.

Dilbarimning sochi sumbul, vuzlari **gulzor erur**.

Do'yina oshiq sanavbar, yuziga **gui zor erur**

(S.S.).

Bundan tashqari, muayyan so'zning omonimik xususiyatini hisobga olib yaratiladigan Lutf san'ati¹ ham mavjudki, bunda bir so'z orqali ikki so'zning ma'nosi o'qila beradi:

Kun tushta ko'rgali seni tushti zavolga,

Oy tong'a qoldi, kecha boqib ul jamolga. (L.).

Birinchii misraning mazmuni: 1. Tush payti, kun seni ko'rish uchun pastga tushdi.

2. Kun seni tezroq tushida ko'rmoq uchun shoshildi-ko'z yumdi-uyquga ketdi-botdi.

Ikkinchi misraning mazmuni: 1. Oy kechasi uning jamolini ko'rib, bunday go'zallikka hayron bo'lib qoldi-tang ahvolga tushdi:

2. Oy kechasi ul go'zal jamolini ko'rib, hayratdan tong otguncha unga boqib qoldi. (termilib chiqdi)

Omonimlardan askiya janrida ham keng foydalaniladi.² Chunki askiyada so'zning yo ko'chma ma'nosi yoki omonimlik xususiyati hisobga olinadi:

- Turing, dadasi,... do'konga **mol** kepti.

- A? Nima deding? Ola **molmi**, qora **molmi**?

(H. T.)

Sinonimlar

1. Sinonimlar ma'nosi bir-biriga yaqin so'zlar bo'lib, o'zaro nozik ottenka bilan farqlanib turadi. Shuning uchun ham ayrim hollarda ularning biri o'rnida ikkinchisini qo'llash ma'noga kuchli ta'sir etmaydi, ammo ayrim hollarda bunday almashtirish mumkin emas. Masalan, boshiga urdi-kallasiga urdi, deyish mumkin bo'lgani holda «boshim osmonga yetdi» ni «kallam osmonga yetdi» deb qo'llab bo'lmaydi.

¹ Qarang. Ishaqov Yo. She'riy san'atlar. O'TA, -Toshkent, 1970, 1, 88-89 - betlar. Sarimsoqov B., Tajnis. O'TA, -Toshkent, 1971, 6, 82-85 -betlar. Boboyev T. Poetik san'at sirlari, Ijodiy jarayon va badiiy individuallik. Ilmiy asarlar, Toshkent, 1980, 41-45-betlar.

² Qarang: Shomaqsudov A. va boshqalar. O'zbek tili stilistikasi. - Toshkent: O'qituvchi, 1983, 44-bet.

Bir qator sinonimlar o'rtasidagi farq sezilmas holga kelib qolganki, buni aniqlash, tushunish va tasavvur etish hamisha mumkin bo'la bermaydi.¹

Masalan, **isqirt, irkit, isliqi, iqna; majol, mador, hol; bo'ron, dovul; ishq, sevgi, muhabbat; asal, bol; totli, mazali** kabilarning nozik ma'no ottenkalarini izohlash kimlar uchundir qiyin.

Sinonimlar nutqni ravon qiladi, voqea-hodisalarni nozik nuqtalarigacha aniq va mufassal ifodalash imkonini beradi, shuning uchun ham sinonimlar va ulardan to'g'ri, o'z o'rnida foydalanish stilistikaning bosh masalasidir. Stilist sinonimlar o'rtasidagi ottenkani aniq ochib berishga intilishi lozim.

2. Sinonimik qatorni tashkil etuvchi so'zlar ma'nosi va qo'llanishiga ko'ra o'zaro farq qilishi mumkin. Masalan, **oraz, chehra, jamol, sabo, tabassum, dudoq, kokil** kabi so'zlar, asosan, poetik (badiiy) nutqqa xosligi bilan; **xasta, betob** kabilar eskirganligi va jonli nutqda, **bemor** so'zi badiiy nutqda ko'p ishlatishi bilan ajralib turadi.

Sinonim so'zlarning bir guruhi salbiy yoki ijobiy munosabat bildiradi: ular jonli so'zlashuv va badiiy uslubda munosabat ifodalashga xizmat qiladi: **chehra, jamol** so'zlari ijobiy; **aft, bashara** so'zlari salbiy munosabat ifodalaydi, **diydor** so'zi esa qanday so'z bilan birikishiga ko'ra ham ijobiy (diydoriga to'ymoq) ham, salbiy (diydoring qursin) munosabat ifodalashi mumkin.

Sinonimlar quyidagi xususiyatlarga ega:

a) so'zlovchining shaxs, predmet va voqelikka munosabatini qo'shimcha izohsiz aks ettiradi;

b) nutqni ravon, jozibali, ta'sirchan qiladi;

v) voqelikning nafis nuqtalarigacha (nozik ottenkalar) ifodalashda asosiy vosita hisoblanadi;

¹ Qaranga: Gvozdev A.N. Ocherki po stilistike russkogo vazika. Moskva. 1965. 49-bet.

g) gap ichida o'rinsiz takrorga chek qo'yadi (aks ettiradi, tasvirlaydi, bayon qiladi, ifodalaydi kabi);

d) juftlashib kelganda ma'noni kuchaytiradi, umumlashtiradi;

ye) biri ikkinchisiga aniqlovchi bo'lib kelib, fikrni obrazli ifodalaydi: Saida damo-dam iljayib kulayotibdi, (A.Q.);

yo) birini ikkinchisiga zid qo'yish orqali vaziyatni yumshatishga intilishni ko'rsatadi: Bunisi oq mum ... shimisa ham bo'ladi, chaynasa ham bo'ladi. (A.Q.);

Ba'zan esa bunday zid qo'yish orqali ma'no kuchaytiriladi: Yig'latti meni demaki, siqtatti meni. (N.);

j) ikki sintaktik butunlik tarkibida qo'llanib, biri ikkinchisining ma'nosini xarakterlaydi, aniqlaydi, ajratadi: ... yana kuldi, yosh boladay o'zini tutolmay qiqirlar edi. (A.Q.)

Alisher Navoiy «Muhokamatul-lug'atayn» asarida sinonimlar, ularning qo'llanishi va ma'nodagi farqlarini o'z vaqtida juda keng va aniq bayon qilib berganki, bu zamonlar osha ham o'z qiymatini yo'qotmay kelmoqda.

Antonimlar

1. **Antonimlar** (gr. anti-qarshi va onuma-nom) qarama - qarshi ma'noli so'zlar bo'lib, biri ikkinchisini inkor etadi, lekin bu inkor yangi tushuncha bilan bog'liq bo'ladi. Bu tushuncha esa voqea-hodisalardagi tabiiy manfiy va musbat, tomonlarning mavjudligini hamda ularning o'zaro nisbiy aloqadorligini aks ettiradi. Masalan: katta borligi uchun kichik bor, keng borligi uchun tor bor, kecha borligi uchun kunduz bor, yaxshi borligi uchun yomon bor, demak, antonim qarama-qarshi ikki qutbdir.

Antonimdagi inkor umuman inkor etish emas, biror narsa-hodisaning qarshi tomoni (ikki argumentdan biri) ni tasdiqlash orqali inkor etishdir. Masalan: «uzun» so'zining inkori «kalta» («qisqa»)dir. Lekin bu antonimlik inkordir. Uni «uzun emas» deb inkor etish ham mumkin, lekin bunda «uzun»lik inkor etilsa ham.

«kalta»lik tasdiqlanmaydi. Shu sababli «uzun» va «uzun emas» antonim bo'la olmaydi.

Antonim tushunchasi antonim so'zlarining birga (juft) kelishi yoki bir gap tarkibida qo'llanishi bilan bog'liq. Ayrim gap tarkibida qo'llangan antonim fikr ifodasidagi zarur so'z sifatida xizmat qiladi, xolos. Masalan, Uzoq yo'l bosib keldi, gapida antonim yo'q, uzoq so'zi shu gapda tasvir uchun zarur bo'lgan xolos.

Matniy antonimlar deb yuritiluvchi hodisalar mohiyat e'tibori bilan antonim emas, masalan, iliq qarash qildi - yov qarash qildi kabilarda antonimik munosabat aks etsa ham, bu yerda hech qanday antonim yo'q. Demak, leksik jihatdan so'zlar ayrim olinganda bir-birini tasdiq yo'li bilan inkor etsagina antonim bo'la oladi.

2. Antonimlar fikrni lo'nda, aniq va ta'sirli ifodalashda, badiiy tasvirda turli usullarni qo'llashda muhim uslubiy vositadir. Ular so'zlashuv, badiiy va publitsistik uslubda keng qo'llanadi, rasmiy-isha va ilmiy uslubda esa kam ishlatiladi.

Antonimlarning uslubiy xususiyatlari quyidagicha:

a) narsa-hodisalarni umumlashtiradi, jamlaydi (juft holda), bu juftlik ifodalagan mazmun-tushunchani boshqa so'z, ibora, gap bilan berish mutlaqo mumkin emas. Majlisga **katta-yu kichik** to'plandi. Mana shu umumlashtirish orqali fikr kuchli, ta'sirli va obrazli ifodalanadi;

b) antonimik juftlikdan foydalanib, birining ma'nosi kuchaytiriladi, alohida ta'kidlanadi, tinglovchiga ta'sir etiladi. Kuchaytirish ko'pincha keyingisiga nisbatan bo'ladi: **yuraging yumshoq, irodang qattiq**;

v) real voqelikni tasviriy ifodalashga xizmat qiladi: Saida goh boshqalardan **oldin**, goh boshqalardan **keyin** boychechak aytar edi. (A.Q.) **Tashqarisi** boshqa-yu, **ichi** boshqa (A.Q.) – kontrast,

antiteza hodisasi; «Sevimli yozuvchimiz Oybek antonimlarning bu xususiyatidan juda ustalik bilan foydalangan».¹

g) ma'noni bo'rttiradi, vaziyatning oxirgi chegara-imkoniyat darajasida ekanini ko'rsatadi: Qalandarov kechani **kecha**, kunduzni **kunduz** demay, o'z ishiga juda qattiq yopishdi. (A.Q.)

Nutqda antonimlarlan o'ylab va o'rinli foydalanish zarur, aks holda fikriy xiralik, chalkashlik kelib chiqadi.

Lug'at tarkibining faol va passiv so'zlari

1. **Arxaizmlar** (yun. archaios – qadimgi) davr o'tishi bilan ayrim narsa, voqea-hodisalarning yangi atalishi natijasida eski atamaning passivlashuvi sababli ma'lum sharoitda ishlatiladigan so'zlardir. Masalan, **bitik**, **yozuq**, **tilmoch**, **aqcha**, **ulus** kabi so'zlar ma'lum bir tarixiy sharoitda faol qo'llangan bo'lsa, bugungi adabiy tilimizda ishlatilmaydi.

Arxaizmlar uslubiy jihatdan ma'lum darajada ahamiyatga ega. Badiiy ijodda yozuvchi va shoirlarimiz davr koloritini berish, obraz yaratish, shaxslarning toifasini bevosita ko'rsatish maqsadida tarixiy mavzuda yaratilgan asarlarida arxaik so'zlardan foydalanadilar: Bitta mushak uch miri! (A.Q.). Qalliqdan vaqting chog'mi? (H.H.)

Ma'ruza va suhbatlarda, ilmiy-ommabop asarlarda arxaizmlardan foydalanish noo'rindir, tarixiy mavzularda gap borganda esa, ularni dubletlari bilan ishlatgan ma'qul.

Istorizmlar (gr. historia) hozirgi kunda uchramay butunlay yo'qolib ketgan narsa va hodisalarning nomini bildiruvchi so'zlar bo'lib, ularning o'rnini bosuvchi boshqa so'z ishlatilmaydi. Masalan: **omoch**, **bakovul**, **yasovul**, **qozi**, **bek**, **vasiqa**, **gumashta**, **xon**, **amir**, **mirshab**, **vazir**, **qo'rboshi** kabi so'zlar anglatgan narsa-

¹ Saradov O. Oybekning «Bolalik» asari va uning shaxsiyatida. O'ITA. – Toshkent 1964 6, 34-bet

Neologizmlar abbreviaturalar yasashda haddan tashqari ko'payib ketdi. Albatta, ko'pchilikka tanish bo'lmagan korxonalar, tashkilot, muassasa nomini qisqartirish noto'g'ri. Olimlarning fikricha, «turli sabablarga ko'ra asosiy talabga, ya'ni umumxalq tili tuzilishiga to'g'ri kelmaydigan so'zlarni» ishlatishdan qochish kerak.¹

3. Har qanday til boshqa tillardan olingan so'z, ibora va qo'shimchalar hisobiga boyiydi, taraqqiy qiladi, silliqlashadi. O'zbek tili ham arab, fors-tojik, hind, uyg'ur, xitoy, mongol tillaridan kirgan so'z, ibora va qo'shimchalar hisobiga boyigan. Tilimizda, ayniqsa, arabcha va fors-tojikcha so'zlar anchagina. Masalan: oynoma, ro'znoma, manzil, faxriy, hudud, ta'til kabi. Ayrim ibora va affikslar ham bor. Bular umumxalq tili doirasida keng iste'mol qilinadi.

O'zbek tili xorijiy tillar ta'sirida juda boyib bormoqda. Xususan, mustaqillikdan so'ng ijtimoiy munosabatlar kuchayishi, fan-texnika harakorligi va taraqqiyoti tufayli, turli yo'llar bilan rus tilidan so'z clish juda kuchayib ketdi.

Olinganlarning kundalik hayot bilan bog'liq bo'lgan turlari umumiste'molda bo'lsa, ko'pchiligi soha kishilari nutqida uchraydi.

Shuning uchun ularning anchagina qismi ilmiy uslubda, shuningdek, ma'lum sohani tasvirlovchi badiiy asarlarda uchraydi.

Badiiy va publitsistik uslubda ekzotik (yun. exotikos) so'zlar uchraydiki, so'zlovchi o'zga yurt, xalq, shu xalqning urf-odati, turmushi, madaniyati haqida to'g'ri va aniq tasavvur hosil qiladi. Ekzotik so'zlar chet el adabiyoti ilg'or namunalari tarjima qilish orqali ko'payib bormoqda.

¹ Shomaqsudov A. va boshqalar. O'zbek tili stilistikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1983, 55-bet.

Qo'llanishi chegaralangan leksik qatlamning uslubiy xususiyatlari

O'zbek tili ko'p shevali tillardan hisoblanadi. Shuning uchun uning dialektik qatlami g'oyat boy va xilma-xildir.

1. **Dialektal** farq avvalo so'zlar talaffuzida, grammatik formalarning ishlatilishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Adabiy til bilan sheva va shevalararo farq leksik qatlamda ham anchagina. Nutq madaniyatini yuksaltirish uchun jiddiy kurash ketayotgan hozirgi kunda lingvistik va ekstralingvistik faktorlar tufayli bunday farqlar qisqarib bormoqda.

Dialektizmlar mahalliy sheva vakillari va badiiy asarlarda personajlar nutqida uchraydi. Bunda so'zlovchi obraz yaratish, personajlarning qaysi sheva vakili ekanligini ularning o'z so'zlari bilan aytish-mahalliy kolorit berishni ko'zda tutadi: ...nega **o'ziz** shakar lavlagi deysiz? (N.A.) Bugun **bizzanikiga kelila**. (Jonli nutq.).

Dodlama, dodlama, dod **sasi galdi**

Qarshining cho'lidan yor **sasi galdi**. (Qo'shiq).

Adabiy tilda dialektizmlarni ishlatishda so'zlovchining qaysi sheva vakili ekani ham nutqqa ta'sir etadi.¹ **Adasi** bilan **oyisi** qotib-qotib kulishdi. (N.A.) **Dadasi patinjon** sotgani ketdi (Jonli nutq.) kabi.

Dialektizmlar kulgi, mazax uchun xizmat qilishi ham mumkin. So'zlaringiz **mutti, mutti, bag'rim yonib ketutti** (Qo'shiq).

2. **Professionalizmlar** (lotincha professio-kasb-kor, mutaxassislik) ma'lum kasb-hunar kishilari nutqida ishlatiladigan so'zlar bo'lib, muayyan soha faoliyatiga bag'ishlangan badiiy, pub-litsistik va ilmiy asarlarda qo'llanadi. Bunda so'zlovchi o'sha soha narsa-hodisalarini aniq ifodalash, kishilarning nutqiy manerasini aniq ko'rsatish maqsadlarini ko'zlaydi. Masalan, xalqimizning tarixiy **taraqqiyoti**, sharoiti, turmush tarzining ko'rinishlari bo'lmish

¹ Shevalararo farq O'zbek adabiy tilining leksik rufimlari, nutq madaniyatiga oid masalalari. — Toshkent: Fan, 1973. 48-bet.

suvoqchilik, etikdo'zlik, dehqonchilik, chorvachilik, ipakchi-lik, kulolchilik bilan bog'liq bo'lgan qator leksik birliklar borki, bu haqda prof. S. Ibrohimovning «Kasb-hunar leksikasi»¹ kitobida yetarli ma'lumot berilgan.

Termin (lot. terminos-chek, chegara, chegara belgisi)lar ham professionalizmning bir ko'rinishidir. Ular ilm-fan, texnika, san'at, madaniyat kabi sohalardagi ma'lum tushunchalarni aniq ifodalovchi so'z va so'z birikmalaridir. Terminlar hech qanday o'zgarishsiz talaffuz etilmog'i va yozilmog'i lozim. Aks holda ma'no o'zgarib ketishi mumkin: **karta**, **atlas** so'zlarining o'z urg'usi bilan aytmaslik; **oluv**, **qo'shuv**, **ko'paytiruv** so'zlarini **olish**, **qo'shish**, **ko'paytirish** deb aytish va yozish ma'noning buzilishi, voqelikning noto'g'ri tasvir etilishi, noto'g'ri tushuncha demakdir. Demak, terminlarni to'g'ri ishlatish uslubiy ifoda nuqtai nazaridan juda muhimdir. Terminlar ilmiy uslubga xosdir. Lekin radio, televideniye, matbuotning omma bilan aloqasi yaqinlashgan sayin bular orqali bir qator terminlar iste'molga kirib bormoqda. Masalan, **menejment**, **marketing**, **litsey**, **kollej**, **investr**, **konsern**, **xolding** kabi so'zlar shular jumlasidandir.

Ommaga mo'ljallangan maqolalar, korrespondensiyalar, reportajlar, ilmiy-ommabop asarlarda terminlarni ko'p ishlatish yoki umumiste'molga kirmaganlarini izohlamaslik xatodir.

3. **Kanselyarizmlar** hayot taqozosi bilan yuzaga kelgan bo'lib, davlat va jamoat tashkilotlarining o'zaro va aholi bilan aloqasi uchun, turli qaror-farmoyishlar, pul va materiallarni rasmiylashtirish, hisobga olish, e'lon qilish kabilarga xizmat qiluvchi so'z, iboralardir. Ular terminlarga yaqin, lekin shtamp jumalari, actualigi, ma'lum darajada ommaga tushunarlilik bilan ajralib turadi. **Kanselyarizmlar** rasmiy ish uslubining qurilish materialidir.

Kanselyarizmlarga salbiy qarash, «nutq shtamplarini, siyqa ifodalarni, tayyor shablonlarni hosil qiladi»² deb ularning ahamiyatini kamsitish o'rinli emas. «Hosildorlik oshirilsin», «Hosildorlikni oshirish tadbirlari ishlab chiqilsin», «Ichki rezervlar qidirib topilsin» kabi shtamplar o'tkir siyosiy ruhi, ommani harakatga

¹ Ibrohimov S. Kasb-hunar leksikasi — To'liq nashri, 1950.

² Rozental D. E. Prakticheskaya stilistika russkogo yazika. Moskva. 1965, 53-bet.

keltiruvchi ta'bir barcha ifodaliligi sodda va mazmun chuqurligi bilan hech qachon qarimaydi, siyqalashmaydi. Biroq jangovar ruh kashf etuvchi yuqoridagi shtamlarni «chora ko'rildi», «ko'rib chiqildi», «ishda o'rnak ko'rsatdi», «hammaga namuna bo'lmoqda» kabi siyqa shablonlar bilan aralashtirmaslik kerak. Bunday shablonlar qanday natija berishi mumkinligini N. Aleyev chuqur tahlil qilib bergan.¹

Kanselyarizmlardan satira va yumorda, hikoyalarda, birovlarining salbiy xususiyatlarini bo'rttirib ko'rsatishda uslubiy-ekspressiv vosita sifatida foydalanish mumkin: ...**o'ynash tutmasin degan zakun yo'q.** (A.Q.) **Buyursinlar, buyruqlariga mahtalmiz** (Og'z. so'zl.).

4. **Jargonlar** (fransuzcha jargon) «aslida yuqori tabaqa» kishilari nutqiga xos bo'lib, tor doirada qo'llanadigan «sinfiy dialektlar»dir, ular ommaga tushinarsiz va umumxalq tiliga yotdir. Jargonlar boshqa tillardan olib ishlatiladi: **tashrifi hud etgaysiz**, (keling) **tavaqqu' aylang**, (umid bilan kuting) **tavojjuh aylang** (qarang), **oftobi olam** (podsho), **padari buzrukvor** (ota), **ne'mati jannat** (go'zal mahbuba) kabi.

Yuqori tabaqa vakillari o'zlarini «quyi tabaqa» kishilaridan, mehnat ahlidan ustun ko'rsatish, «madaniyatlarini namoyish qilish», ezuvchilik faoliyatlari va hiyla-nayranglarini xaspo'shlash, munofiqona yashirish maqsadida ana shunday yot so'z iboralarni atayin tilga olib kirganlar, nutqlarini «bezamoqchi» bo'lganlar. Bunday so'zlar tilni buzadi va shuning uchun ham xalq tili orasida yashay olmaydi.

Jargonlar badiiy asarlarda maxsus uslubiy vosita sifatida ishlatiladi. Bunda so'zlovchi personajlar toifasini «yashirin» ko'rsatish, xarakterini bo'rttirish, o'ziga xos nutq maneralari koloritini ravshanroq ifoda etishni ko'zda tutadi. H.H. Niyoziy, A. Qodiriy, A. Qahhor va boshqalarning tarixiy mavzularda yozilgan asarlarida bunday so'zlar anchagina uchraydi.

Jargonlar hozirgi tilimizda ham uchrab turadi. Bunda so'zlovchi nutqqa hazil tusini berish, kulgi hosil qilish, kesatiq

¹ Aleyev N.. Analitik maqola yoki jangovar korrespondensiya. «Muxtor» jurn., 1973, 18-21-betlar.

kabi maqsadlarni nazarda tutadi: **ellik ikki qadam ranjida qilganimda yozdim** (Gaz.). ...**borsak, bora qolaylik deb, qadam ranjida qildik** (Gaz.). **Ichkilikka ruju qo'ygan** (Og'z.so'zl.) kabi.

5. **Argolar** (frans. argotizme-<argot-jargon) ma'lum bir guruh, toifa o'rtasida tarqalgan «yasama», «to'qima» so'zlar bo'lib, ularning ma'nosini so'zlovchining o'zi va hamtovoqlarigina tushunadi.

Yakan (pul), **noye** (yo'q), **xanjar** (qorin), **xit** (och), **loy**, **yakan** (pul), **harif** (pul egasi), **shabash** (menga ber), **ligavi** (militsiya), **zamri** (tinch tur), **jukur** (qoch), **xamna** (non) kabi.

Argolar ma'lum toifa kishilari faoliyatiga bag'ishlangan asarlarda, personajlar nutqida qo'llanadi va bu bilan individ yaratiladi. Argolar S.Ravshanovning «Chordoqdan otilgan o'q» qissasida ko'p uchraydi.

6. **Varvarizmlar** (yun. varvarismos) ona tiliga e'tiborsizlik bilan qarovchi, o'zini go'yo «madaniyatli» qilib ko'rsatishga intiluvchi kishilar nutqida o'rinsiz ishlatiladigan chet so'zlar bo'lib, tilni bulg'aydi, nutqni esa tushunarsiz qiladi. Varvarizmlarga qarshi kurash umumxalq ishidir.

Personajlar nutqida uchragan varvarizmlar kishilarning salbiy xarakterini ochibgina qolmay, yumor uchun ham xizmat qiladi va yengil kulgiga sabab bo'ladi. Ba'zan **varvar** so'z bir personaj nutqi ichida «sezilmay ketadi», bunday chog'da ikkinchi personaj o'sha **varvar** so'zni takrorlaydi va uning o'rinsiz ishlatilgani bo'rtib ko'rinadi.

Risolat. Bilmadim. Nechundir **nastriги buzuq**. Ozoda (o'zini kulgidan zo'rg'a to'xtatib). Kelin oyimning **nastrojeniyasini** kim buzdi ekan? (I.S.)

Zuhra . . . siz **jujur** ham emassiz-da xonim, **to'lka** xotinsiz!

Marasul. Xolam ruschaniyam qoyil qiladilar. «**To'lka** xotinsiz!». (A.Q.)

Varvarizmlardan real voqelikni bo'yoqsiz, ammo haqqoniy tasvirlash, nutq jarayonini aniq ko'rsatish maqsadida ham foydalaniladi. Shu bugunoq «**yest bo'ladi**» (U). Bo'stonga uylanmoqchiman «**Mushayt qilma**» (U.)

Vulgar so'zlar qo'pol, g'ayri madaniy so'zlardir. Ular, asosan, jonli nutqda ishlatiladi. Ba'zan badiiy va publitsistik uslubda ham uchraydi.

Vulgar so'zlarni qo'llash orqali so'zlovchi til obyektiga nisbatan shaxsiy (salbiy) munosabatlarni ifodalaydi va tinglovchida ham shunday tuyg'u uyg'otishga muvassar bo'ladi:

Buxoro bir oltin kosa,
Qon, yosh bila limmo-lim
Dayus amiri Olim! (G'.G'.)

To'g'ri, **itvachchalar** orqamizga o'tib olmoqchi. (U). Yegan anoringni **o'ynashing** olib kelganmidi? (A. Q) **Ko'rnamak, it fe'l.** (H. H)

Vulgar so'zlar munofiqona, ayyorlik uchun «erkalash» ma'nosida ishlatilishi mumkin: xotinlik bo'lib qolganingga shukur qil-sangchi, **bachchag'ar!** (H.H.) Ey, **tentak**, yuzingni birov ko'rgani bilan yeyilib qoladimi? (H.H.)

Emotsional – ekspressiv leksika

1. Umumiste'moldagi odam, uy, daraxt, yaxshi, oq, qora, men, sen, yur, ber kabi so'zlar uslubiy neytral so'zlar bo'lib, barcha nutq uslublarida ishlatilaveradi.

2. Bir qator so'zlar leksik – semantik jihatdan ayrim olinganda ham yo salbiy, yo ijobiy jilo bera oladi: **chehra, jamol, rux-sor- ijobiy; bet, aft, bashara, turq-salbiy; bosh-neytral, kalla-salbiy** kabi.¹

Bundan tashqari, ayrim so'zlar guruhi badiiy uslubga xos bo'lsa, (**sabo, oraz, chehra, jamol, qalb, tabassum, tamanno, tasanno** kabi), ayrimlari ko'tarinkilikni ifodalaydi va tantanali nutqqa xos bo'ladi. (**navqiron, istiqbol, mag'rur, muqaddas, muhtasham, muazzam, azim, ajabtovur, hayratomuz, kabi.**)

Salbiy munosabat bildiruvchi so'zlar qatoriga siyosiy-publitsistikada ishlatiladigan **qora guruh, iblis devori, irqchilar, bosqinchilar, soxtalashtiruvchilar** kabi so'z va iboralar ham kira-

¹ Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi, Toshkent: Fan, 1992. 7 b.

di. Ularni nutqda qo'llash orqali xalq, vatan dushmanlariga, bosqinchi to'da va boshqalarga g'azab, nafrat hissi kuchaytiriladi.

3. **Evfemizmlar** (yun. euphemismos < eu - yaxshi] phemi - gapiraman) yumshoq, yoqimli, madaniy so'z-iboralardir. Ular, ko'pincha, aytish noqulay bo'lgan so'z (iboralar) o'rnida qo'llanadi va bu bilan fikr obyektiga ham, tinglovchiga ham hurmat-ehtirom ifoda etiladi: **ikki qat. og'ir oyoq, yukli; ko'z yordi, qulog'i og'ir, ko'zi ojiz, to'laroq**, (semiz o'rnida), **o'rtog'im** (erim, xotinim o'rnida), **chuchuk til** (duduq) kabi.

Evfemizmlar nutqni go'zal, ifodani ravon, vaziyatni qulay, tinglovchini shod qiladi, kishining madaniyat darajasini ko'rsatadi.

Tabular ham evfemizmnning bir turidir. Tabular insonlarning yovuz kuchlar haqidagi afsonaviy latifa to'qimalari, shuningdek o'rinsiz vahimalari tufayli yuzaga kelgan. Masalan, «**bo'ri**» o'rnida **qashqir**, «**qizamiq**» o'rnida **gul**; «**chayon**» o'rnida **eshak, oti yo'q** deb ishlatilishi kabi.

Ijobiy munosabat ifodalovchi so'zlar ham, ma'no e'tibori bilan evfemizmlarga yaqin turadi. Gap tarkibida ularning bo'yog'i aynan bo'lmasa ham, bir xil sinonimdir, lekin farqi shundaki, evfemik so'z bir nomni boshqa nom bilan ataydi.

Kakofemizmlar vulgar so'zlarning bir turidir. Lekin ular frazeologik ibora ekanligi bilan ajralib turadi.

4. **Frazeologizmlar** ma'lum bir so'zning nominativ ma'nosini uslubiy-ekspressiv bo'yoq, salbiy yoki ijobiy munosabat, ko'tarinki ruh, mag'rurlik yoki achinish ottenkalari bilan ifodalaydi. Ular uslubiy-ekspressivlik jihatdan sinonimlar bilan bir qatorda, tasviriy-obrazlilik jihatdan ulardan ustun turadi.

Frazeologizmlar barcha nutq uslublariga uchraydi. Masalan, o'qqa tutmoq kabilar harbiy sohaga, **haqing ketmaydi, qo'ling dard ko'rmasin, misi chiqdi, tuyog'ini shiqillatdi, loy bo'ldi, paytavasi chiqdi, o'mbaloq oshdi** kabilar so'zlashuv uslubiga: **qo'l kotarmoq, ovozga qo'ymoq, qo'l qo'ymoq, imzo chekmoq** kabilar rasmiy nutqqa xosdir.

Frazeologizmlarda ham sinonimiya, antonimiya hodisalari mavjud: **tapa sochi tikke bo'ldi-osmonga sachradi, og'zi qulog'i-**

da-boshi osmonga yetgan, hafsalasi pir bo'ldi-tarvuzi qo'ltig'idan tushdi, boshi g'ovladi-miyasi vang' bo'ldi (sinonimiya), to'g'ri yo'lga soldi-yo'ldan ozdirdi, tepa sochi tikka bo'ldi – boshi osmonga yetdi, dili ochildi-ta'bi xira bo'ldi, oralaridan qil o'tmaydi – oralaridan mushuk o'tgan (antonimiya).

Ko'p ma'nolilik frazeologizmlarda ham uchraydi: **ovozi o'chdi**: 1) jim bo'ldi (gapirmadi), 2) kelmay qo'ydi, 3) harakatdan to'xtadi kabi.¹

Frazeologizmlar nutqni ifodali qiladi, fikrni obrazli va bo'rttirib ifoda etadi, obrazlar xarakterini chizishda, tinglovchiga salbiy yoki ijobiy ta'sir etishda, nutq ta'sirchanligini oshirishda, nutq obyektini muayyan paytdagi ahamiyatini ta'kidlashda so'zlovchiga keng imkoniyatlar yaratadi. Shuning uchun ham badiiy nutqda, xalq og'zaki ijodida, jonli so'zlashuvda ulardan keng foydalaniladi.

Obrazlilik darajasi jihatdan ham sinonimik frazeologizmlar farq qiladi: **boshiga yetmoq-boshini yemoq, og'zi qulog'ida-boshi osmonga yetdi** kabilarning keyingisida ma'no kuchliroq, obrazliroqdir.

Frazeologizmlar ixchamlik va lo'ndalik uchun ham xizmat qiladi. Bir frazeologik butunlik ifodalagan mazmuni boshqa hech bir ibora, gap bilan berish mumkin emas. Biroq rasmiy ish uslubida qo'llanuvchi ayrim frazeologik butunliklar nominativ vazifa bajarishi monosemantik xarakterga ega bo'lgani sababli, ularning sinonimini qo'llash- «tarjima» qilish mumkin: **imzo chekmoq - imzolamoq, qo'l ko'tarmoq-tasdiqlamoq // rozi bo'lmoq** kabi. Bunday frazeologik birikmalarda uslubiy bo'yoq bo'lmaydi, yoki bo'lsa ham juda kuchsiz.

5. Hazil-mutoyibalar metafora va metonimiyalarga o'xshaydi va maxsus leksik vositasi yo'q: istalgan so'z, ibora, gap nutq sharoitiga ko'ra hazil uchun xizmat qilishi mumkin.

Ma'lumki, kulgi uzoq umr, vaqtichog'lik, salomatlik va menat inumdorligi garovidir. Shuning uchun xalqimiz uzoq o'tmishdan hazil va askiyaga ahamiyat berib kelgan. Qayerda askiya, nafis hazil bo'lsa, o'sha yerda kulgu, xursandchilik, ruhiy tetiklik, jis-

moniy bardamlik, dillarning ravshanligi, ishning unumi, og'irlikning yengillashuvi va ulkan ishga ishtiyoq, g'alabaga ishonch bor. Shuning uchun bo'lsa kerakkim, qayerda, qaysi kasb orasiga kirmang, jozibador askiyalar, ko'ngilochar hazil-mutoyibalarni eshitmay qolmaymiz.

Ulug' kishilar, rahbar xodimlarning hazili g'oyat katta tarbiya-ta'sir kuchiga ega.

Hazil – mutoyibalar yumoristik hamda chandish shaklida bo'lishi mumkin. Bu turlar badiiy adabiyot va xalq og'zaki ijodida ham mavjud.

Har qanday hazil uslubiy rangdorlik, ekspressiya bilan bog'liq bo'lgan biror maqsad (samimiylik, vaziyatni yumshatish, yengil tanqid, yengil kulgi va boshqalar) ni nazarda tutadi. Masalan: **Muxbir janoblari, bu savolga siz javob bering!** (Umumiy kulgu, chapaklar, (I.S.) **Zuhraning so'zini Marasul tanqid va kulgini nazarda tutib takrorlaydi: Tulki xotinsiz!** (A.Q.)

«O'rtoqlik hazillari», «Yangi yil hazillari» va boshqalar ham kishida zavq-shavq uyg'otadi, ayrim zafarlarga chorlaydi, so'zlovchining xolis orzu-istagini ifoda etadi.

6. Maqol-matal va hikmatli so'zlar bayon qilinayotgan fikrning gultoji bo'lib, so'zlovchining nutqini o'tkir va ta'sirli qiladi, badiiy ko'rkinini oshiradi.¹ Ularda chuqur mazmun, falsafiy mu-shohadaga boy xulosalari, asr-asrlarga teppa-teng daxldor bo'lgan qimmatbaho fikr xazinalari gavdalanadi.

Maqollar, matal va hikmatli so'zlar ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga aloqador bo'lib, ularni o'z o'rnida ishlatmoq darkor.

Hayotda shundayki, ayrim kishilar oddiy munosabatlarda ham maqol, matal va hikmatli so'zlardan, ayrimlari esa she'rlardan, ayrimlari tantanavor so'zlardan ko'p foydalanadi. Badiiy va publitsistik uslubda ham xuddi shunday holni ko'ramiz. Bunda yozuvchilar o'z nutqlarini obrazli, shirali qilish bilan birga personajlarga nutqiy xarakteristika berishni ham ko'zda tutadilar. A.Qodiriy, Oybek, G'.G'ulom, A.Qahhor asarlarida maqol, matal va hikmatli so'zlar ko'p uchraydi. **Yolg'iz otning yo'rg'asidan chiqarmi chang**

¹ Akh'metov T., Solidov M., Sebzorova D. Maqol va hikmatli so'zlar haqida. Namangan, 2003, 4-bet.

(G'.G'.) Lekin ularni buzib, noto'g'ri ishlatish («sichqonga don qayda, qassobga jon» deganlaridek) asrlar davomida yaratilgan xalq boyligiga e'tiborsizlik bilan qarash oqibatidir.

FONETIK USLUBIYAT

1. Fonetik uslubiyatning tekshirish obyekti.
2. Uslubiyatning fonetik vositalari.

1. **Fonetik uslubiyat** tilshunoslikning fonetika, fonologiya va morfonologiya sohalarining tekshirish obyekti bo'lgan nutq hodisalaridan qanday maqsadlarda, uslubiy-ekspressiv jihatdan nimalarni ko'zlab foydalanish yuzasidan bahs yuritadi.

Mohiyat va vazifa e'tibori bilan intonatsiya va to'xtam fonetik vosita emas, balki uslubiy vositadir. Lekin ular nutq hodisasi sifatida talaffuz bilan, tilning tovush tomoni bilan zich bog'langanligi tufayli fonetikada o'rganiladi.

Uslubiy ekspressiya nuqtai nazaridan til fonetik vosita materiallaridan adabiy orfografik normalardan «chetga chiqib» foydalanish muhimdir. Adabiy orfoepik normalar doirasida yoziladigan so'zlar talaffuzidagi o'zgalik va, umuman, tovushlarning kombinator va pozision o'zgarishlari ekspressiya hosil qilmaydi. Ular faqat so'zlashuv-og'zaki nutq uslubiga xosligi bilan ajralib turadi, xolos. Bular normativ grammatika /oddiy uslubiyat/ning o'rganish va tadqiq obyektidir.

2. **Fonetik ekspressiya** hosil qiluvchi vositalar, asosan. Quyilagilardan iborat.¹

a/ unlini cho'zish. Ma'lum bir so'zdagi unlini cho'zish (kvanitativ urg'u) orqali so'zlovchi mazkur unli ishtirok etgan so'zning na'nosini bo'rttiradi, diqqatni shunga jalb qiladi, nutq paytida hu so'zga qo'shimcha ma'no yuklaydi va shu bilan ekspressiya hosil qiladi: bosiq tovush bilan dedi:

Ko'op yaxshi, keeeng xona, shiriin tabassum kabi;

b/ unlini kuchli talaffuz qilish (unliga zarb urg'usi berish) bilan. Bunda so'zlovchi o'z nutqida keskinlik tusini beradi, fikrning qat'iy va ishonchli ekaniga ishora qiladi, aniqlanuvchining boshqa shu turdan ajralib turishini ta'kidlaydi va shunday qilib, butun gapga qo'shimcha vazifa yuklaydi: **sizni ancha kutdim, tez kel, darrov jo'na kabi;**

v/ undoshni ikkilantirish bilan so'zlovchi fikr obyektiga nisbatan o'zining munosabatlarini, his-tuyg'ularini ifoda etadi, ma'no kuchaytirishga intiladi, undoshi ikkilangan so'zga diqqatni jalb etadi: **...hammasiga sen muttaham aybdor. Ayyorlikda uchchiga chiqqan. Miazza qilib o'tirdik; Unsini yumm-yumm yig'ladi (O.) Nima haqqing bor! (U.)**

g/ ohang orqali gap mazmuni (darak, so'roq, undov) o'zgarishidan tashqari piching, kesatq, jerkish, achinish, koyish, shodlik, sevinch-quvonch kabilarni ifoda etadi. Demak, intonatsiya ma'noni kuchaytirish, bo'rttirishga xizmat qiladi. **Ha, bu kishining to'lini mayiz yemaga!** /A.Q./ Saida. **Nima deysiz?** Qalandarov. **O'zlari biladilar!** /A.Q./;

d/ urg'u o'z o'rnida qo'llanilganda ekspressiya hosil qilmaydi, ammo o'rin almashganda, ma'lum bir uslubiy vazifa bajaradi. Bu zarb urg'usi /«b» qism/ bilan bog'liq;

ye/ pauza fikrni ma'lum bir maqsad bilan ifodalashga xizmat qilishi mumkin. Pauzaning o'ylanish, ikkilanish, sevinish, qo'rqish, davomi bor kabi ma'nolarni ifodalashi bunga misoldir. Dramatik asarlarda qachon, qayerda pauza bo'lishi eslatiladi, badiiy va publiksistik asarlarda ko'p nuqta bilan ifoda etiladi, uning qanday ma'noga xizmat qilishi matndan, og'zaki nutqda esa nutq jaryonidan anglashiladi: **Lochinimdan xat keldi. Mana /U yoq-bu yog'ini axtarib/. Voy sho'rim, uyda qolganga o'xshaydi... Hah, esginam qursin /O'rnidan turib/. Zing'illab borib kela qolay... /U./;**

yo/ pauza va logik urg'u birgalikda gap mazmuniga ta'sir etadi, nimaga e'tibor kuchaytirilganini ko'rsatishga xizmat qiladi. Punktuatziyamizga qo'shimcha belgilar olish haqidagi fikrlar ko'pincha rad etilmoqda, lekin bu zarur. Masalan: Hamisha melinat

baxt keltiradi. Hamisha mehnat baxt keltiradi. Bu ayni bir forma-dagi ikki gapda ikki xil mazmun mavjud, lekin bu mazmuni o'qib, anglab olish imkoniyatiga ega emasmiz /yozuvda/, og'zaki nutqda pauza va urg'u banga yordam beradi. Birinchi gapda urg'u «hamisha» so'zida va pauza undan keyin /hamisha/ mehnat baxt keltiradi/, ikkinchi gapda esa urg'u «mehnat» so'zida, pauza undan keyin /hamisha mehnat/ baxt keltiradi/. Gaplar nazmu-nidagi bu nozik jilo ifodalash uchun belgilar zarur. Bu yerda hamma narsa o'sadi gapning mazmunini ham to'g'ri inchiq berish qiyin.

j/ tovush o'zgarishi bilan erkalash o'ttenkasi ifoda etiladi: jaffi kijim, eyka kijim. Ujum yoysizmi? kabi;

z/ tovush o'zgarishi va ualini cho'zish orqali erkalash, erka-lanish, vaziyatni yumshatish, ma'lum bir ishga ko'ndirish kabi maqsadlar amalga oshiriladi: **Aynonay**, do'qlari ham yarashibdi /U. / **Heey**, akasi, bu yoqqa kelgin. **Oyna...** /ergilay qizimdan /Ya. /;

i/ so'zni bo'g'inlarga ajratib talaffuz qilish orqali keskinlik, jiddiy tasdiq yoki inkor kabi ma'nolar ifoda etiladi: Aytdimku Sizga, **bor-may-man!** O'qiyman dedimmi, **o'-qiy-man!** kabi.

MORFOLOGIK USLUBIYAT

Til morfologik vositalarning uslubiy xususiyatlarini belgi-lashda, asosan, ekspressiya bilan bog'liq bo'lgan tomonlarni nazarda tutmoq lozim, chunki so'z turkumlarining asosiy shakllari, ma-salan, atoqli ot, turdosh ot, qo'shma ot, sifat, asliy, nisbiy sifat, son, son turlari, fe'l, fe'l shakllarining bir qismi kabilar ekspres-siya jihatdan uslubiy xususiyat kasb etmasligi mumkin. Masalan, sonlarning hamma nutq janrlarida ishlatilishi mumkinligini alohida ta'kidlash uchun zarurat yo'q, negaki bu izoh talab qilmaydigan aksiomadir.

Til morfologik vositalarining uslubiy-ekspressiv xususiyatlari haqida gapirganda, otlardagi modal formalar, son, kelishik katego-

riyalarining, sifat darajalari, ularning modal forma hosil qiluvchi elementlari, sonlarning ayrim turlari, olmoshlarning nutq paytiga ko'ra tanlanishi, fe'l formalarining ko'chgan ma'noda qo'llanish holatlari, bog'lovchilarning ishlatilish-ishlatilmaslikdagi ma'no o'ttenkalari kabilar nazarda tutiladi. Ba'zan esa formalar sinonimiyasi, jumladan, kelishik affikslari almashinuvi, egalik affikslarining tushish-saqalanishi, bir o'rinda ikkinchisi kelishi kabi sinonimik tuzilmalar ham morfologik uslubiyatning tekshirish obyektidir.

Ot formalarining uslubiy xususiyatlari

Ot formalarining uslubiy xususiyatlari dastlab ko'plik ko'rsatkichlari, turlovchilar va subyektiv baho ifodalovchi affikslar misolida zuhur etadi. Til va tafakkur taraqqiyotining bugungi bosqichida insonlar obyektiv olam va uning hodisalaridagi eng olis ko'z ilg'amas nuqtalaridagi nozik tomonlarni, eng nafis o'ttenkalarni ilg'ab olmoqdalar va uni tilda mumkin qadar aniqroq, batafsilroq bayon etishga intilmoqdalar. Ana shu zarurat, intilish oqibatida bir shaklni ikkinchi bir mazmun ifodasi uchun qo'llash hodisasi ko'payib bormoqda. Demak, formalarning mazmun taraqqiyoti obyekt real borliq va real voqelikdir.

Ot grammatik kategoriyalarining stilistik xususiyati faqat ularning sinonimiyasi masalasi emas, balki boshqa holatlarda qanday stilistik xususiyat kasb etishi masalasi bilan ham qat'iy bog'langan.¹ Masalan, kichraytirish, erkalash formalarining ishlatilishi kabi.

Bu affikslarda sinonimiya kam uchraydi.

Ko'plik kategoriyasi uslubiyati

O'zbek tilida «ko'plik» degan tushuncha kategoriya sifatida maxsus affiks **-lar** orqali ifodalanadi. Bu formaning asosiy vazifasi predmetning birdan ortiq ekanligini ko'rsatishdir. Ilg'or fermerlar qisqa muddatda o'z majburiyatlarini bajardilar. (Gaz.)

¹ Bu haqda qarang: Shomahomedov A. va boshqalar. O'zbek tili stilistikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1985. 75-76 — betlar.

-lar formasining mazkur gap tarkibidagi «majburiyatlarini», «bajardilar» so'z formalaridan tushirilishi uslubiy jihatdan to'g'ri emas. Ko'rinadiki, normativ grammatika qonun-qoidasidan chetga chiqish ham uslubiy xatodir. /oddiy uslubiyat/ Oldida son turkumidagi so'z-aniqlovchisi bo'lgan so'zdan so'ng -larni qo'llash ham shunday xatodir.

-lar formasining normativ grammatika qonun-qoidalaridan chetga chiqib, ammo ma'lum bir maqsad bilan ishlatilishi ekspresivlik bilan bog'liqdir.

-larning ko'plikdan tashqari **hurmat, kinoya, taxmin, tur, yaqinlik, kuchaytirish** kabi ottenkalari mavjud.

Egalik affikslarining uslubiy xususiyatlari

Hozirgi o'zbek adabiy tilida egalik affikslarining variantlari juda kam: **-ngiz, -ingiz, -nglar, -inglar**, ba'zan **-laring**.

-ingiz formasi adabiy va so'zlashuv uslubida bir xil mazmun uchun xizmat qiladi. Qolganlari so'zlashuv /dialektal/ nutqiga xosdir.

Egalik affikslarining qo'llanishida belgisi-belgisizlik va qaratuvchi so'zning tushirilishi yoki saqlanishi ma'lum jilo kashf etadi.

1. Qaratqich formasidagi so'z saqlanganda, qaralmishning egalik affiksiz qo'llanishiga imkon tug'iladi. Qaratqich so'z tushirilganda, bunday qo'llanish imkoniyati yo'qoladi.

Qaralmishdan egalik affiksining tushirilishi nutq jarayonida qaralmishning umumiyligi, umumga mansubligi yoki I shaxs ko'plikni ko'rsatuvchi kishilik olmoshida ifodalangan mazmun bir kishiga aloqadorligi nazarda tutilganligini bildiradi: Shundan so'ng **bizning Oygul** yashnab misoli bir gul /H.O. / «**Bizning ko'chada** ham bayram bo'lajak! /G'.G'/ Agar yuqoridagi gaplarda qaralmishda egalik formasi saqlansa, «**Bizning** /hammamizning/ degan tor ma'no kelib chiqadi. Keyingi gaplarda ham xuddi shunday.

Bizning o'g'il baquvvat o'syapti. (Jonli nutq.) Bu gapda qaralmishning belgisiz qo'llanishi «**biz**»ning olmoshining birlik

/men/ ma'nosi uchun qo'llanishidir. Agar qaralmish belgili qo'llansa, «Mening»lik tushunchasi o'ta mavhumlashuvidan tashqari, yuqoridagi gap semantikasidagi g'urur, quvonch ottenkalari kuchsizlanib, oddiy axborotga yoki kamtarona, ammo ahamiyati «kamaytirilgan» gapga aylanib qoladi.

Qaratqichning tushirilishi egalik affiksini olgan so'zga qo'shimcha ottenka beradi. Bunda quyidagi holat mavjud:

1. Qaralmishdagi egalik affiksi shaxsni ko'rsatib turgani sababli ko'pincha qaratqich tushiriladi. Bunda nutq jarayonida asosiy diqqat egalikni olgan so'zga qaratiladi va shuning o'zi ehtiyojni qondiradi: **Shahrimiz** ko'rkam, **ko'chalarimiz** toza va ozoda.

2. Qaralmishni olgan so'z o'zidan keyingi ko'makchi yoki shu vazifadagi so'zlar bilan bir butun sintaktik funktsiya bajarganda, egalik affiksi ko'rsatgan shaxs ega vazifasida keladi va qaratqich vazifasini «o'z» olmoshi bajaradi. Bunday chog'da «o'z» olmoshi qo'llanishi yoki qo'llanmasligi mumkin. Egalik affiksini olgan so'zning ma'nosi ta'kidlanganda, kuchaytirilganda, «o'z» so'zi gap tarkibida albatta saqlanadi: Men bu binoni **o'z kuchim** bilan qurganman.

Bayon etilmoqchi fikr oddiy bo'lganda, «o'z» so'zi qo'llanishi shart emas.

«O'z» olmoshi ham «egalik» bilan turlanib qo'llanishi mumkin. U o'zining Vatan oldidagi burchini sharaf bilan ado etdi kabi. Bunda «o'z» olmoshi tarkibidagi «egalik» affiksi egalikni ko'rsatmaydi, demak o'zi, o'zim, o'zing, o'zimiz, o'zingiz kabi qo'llanishdagi affikslar egalik affiksi emas, shaxs ko'rsatuvchi, shu shaxsni ayrim ta'kidlovchi vositalardir. Gapda «o'z» so'zi qo'llanganda, kishilik olmoshi ko'rsatgan shaxs /shaxslar/ yakkaligi, tanholikka oidlik kuchaytiriladi.

«men» olmoshiga ba'zan she'riyatda **-ning** o'rniga **-im** affiksi qo'shiladi: O'zbekiston Vatanim **manim** /A. O./ kabi.

Bu o'rinda «Men» so'zi qaratqich kelishigida ekani mantiqan aniq.¹ Bunday qo'llanish orqali qarashlilik-xoslik ma'nosi kuchaytiriladi, ifodadagi ravonlik, musiqiylik ortadi.

¹ Qarang: Shomahsudov A. va boshqalar. O'zbek tili stilistikasi. Toshkent: O'qituvchi, 1983, 98-bet.

Egalik affikslari og'zaki nutqda, shuningdek, badiiy asarlarda biri o'rnida ikkinchisi qo'llanganda, kamtarlik-mag'rurlik, erkalash ottenkalarini ifodalashi emotsiya hosil qilishi mumkin.

1. Keling, **xolasi** // **akasi** //, **ammasi** tarzidagi qo'llanishlarda egalik affiksi ortiqcha, lekin kamtarlik, o'ta sidqidillik, goho erkalanish ifodasi uchun I shaxs egalik affiksi ishlatiladi.

2. II shaxsning birligi o'rnida III shaxs birligi formasini qo'llash orqali evfemistik munosabat, vaziyatga yumshoqlik kiritish maqsadlari ko'zda tutiladi: **Akasi jonidan**, sizga navbat /S.A./...Qiynaganingiz yetar, **jonidan** ... ko'p intizor qilmang /S.A./ ... kabi.

3. **Akasi**, beda tashlab qo'y. /S.A./ tarzidagi qo'llanishlarda so'zlovchi o'zining kattaligi, obro'si va boshqa imtiyoz egasi ekanligini ifoda etadi va vaziyatni yumshatish, silliq muomala maqsadlarini ko'zda tutadi.

4. I shaxsning birligi o'rnida ko'pligi qo'llanishi bilan so'zlovchining kamtarligi, iymanishi, tortinishi kabi ma'nolar ifodalanadi: «**O'g'limiz** olim bo'lsin, - dedi Dildor». /O./ «**Ishimizda** hali kamchiliklar bor, - dedi otaxon». /ishimda demoqchi/. **Taxallusimiz** bu. **O'zimiz** tanlaganmiz. Biz ham she'riyat **muxlisimiz**. Uncha-muncha mutolaa ham qilib turamiz. /Jonli nutq./

Kelishik affikslari sinonimiyasining uslubiy xususiyatlari

Kelishik affikslarining normativ grammatika qonun-qoidalari talabiga muvofiq ishlatish yoki uning buzilishi oddiy uslubiyatning obyektidir.

Kelishik formalarining ko'makchilar bilan sinonimik munosabati, ular o'rtasidagi ma'no nozikliklari ko'makchili sinonimik tuzilmalarning xususiyati bahsida yoritiladi.

Bosh va qaratqich kelishiklariaro sinonimiya

Bosh va qaratqich formalari sinonimiyasi hozirgi zamon tilshunosligining muammolaridan biridir. Darhaqiqat, sen kelganingga xursandman, Men borganimga quvondi. U kelishi bilan yig'ilish

boshlandi kabi gaplar tarkibidagi «sen», «men», «u» olmoshlari bosh kelishik shaklidami yoki belgisiz qaratqich formasidami ekani yuzasidan yaxlit fikr yo'q.

Uslubiy nuqtai nazardan va, umuman, bu so'zlar bosh kelishik formasida bo'lib /belgisiz qaratqich emas/, «kelganing», «borganimiz», «kelishi» so'zlaridagi «egalik» affikslari o'zi qo'shilgan so'zning o'zi ko'rsatgan shaxsni bildiruvchi so'z bilan munosabatini qat'iylashtirish, aniqlashtirishga xizmat qiladi. Bu ma'noda ular egalik qo'shimchalari emas, shaxs-son affikslaridir.

Qaratqich va bosh kelishik formalarining vazifaviy qo'llanishi nutq jarayonida so'zlovchining nimani tasdiqlamoqchi ekaniga bog'liq. Masalan, ma'lum ish-harakat, holat va boshqalarning sababi, payti, obyekt ikkinchi birlikdagi subyekt va uning predikati ekani axborot shaklida birinchi o'rinda turganda, sabab, payt, obyekt tushunchasini ifodalagan o'sha birlikning subyekt bosh kelishik shaklida bo'ladi: **Sen kelganingga xursandman**. Bu gapda xursandlik manbai-sababi «sen kelganing»dir. Shuning uchun ham bu gap tarkibidagi «sen» sof bosh kelishik formasidadir.

Agar harakat-holatning sababi, payti, obyekt birinchi harakat-holatning o'zigina bo'lsa, bu harakat-holatning subyekt qaratqich formasida qo'llanib, aniqlovchi vazifasiga o'tadi: **Sening kelganingga xursandman**. Bu gapdan «sen kelding, shuning uchun xursandman» degan emas, «sening boshqa ishingga emas, kelganingga; boshqaning emas, sening kelganingga» degan ma'no kelib chiqadi.

Qaratqich va bosh kelishik shakli almashinuvidagi bunday uslubiy xususiyat shunday tuzilmalarning barchasiga xos.

Bosh va tushum kelishiklariaro sinonimiya

Bosh va tushum kelishigi formalarining vazifadoshligi-sinonimik tuzilma hosil qilishi o'timli fe'ldan anglashilgan harakat - holatning butun gapga yoki shu gapning biror bo'lagiga taalluqli bo'lishiga bog'liq: **Sizni otamsiz deganman men. — Siz otamsiz**

deganman men. Itni qopmaydi deb bo'lmaydi. — It qopmaydi, deb bo'lmaydi.

So'zlovchi nutq jarayonida «ko'chirma gap»dagi kesimga e'tiborni jalb qilganda, ko'chirma gap egasi bo'lgan so'zni o'zi ta'kidlash zarurati tug'iladi, natijada o'sha so'zni «o'zlashtiradi» va tushum formasida qo'llaydi: **Erkaklarni** qaridi, keksaydi deb bo'lmaydi /O./ «Biz bu yosh **qizni** guruh boshlig'i deb faraz ham qilmagan edik». /Gaz./ Tanqid qilgan **kishini** o'z og'aynim deb hisoblamayman. /A.Q./ Quyidagi **talabalarni** universitetni bitirgan, deb hisoblansin. /Buyruq/. Bu kabi tuzilmalarda ko'chirma gapning kesimi bilan deb muallif gapi kesimi hukmiga o'tadi, o'zlashtirilgan ega esa to'ldiruvchi bilan bir butun holda kesimlik vazifasida keladi.

Bu kabi gaplar ko'chirma gaplarga o'xshaydi, biroq, bu «ko'chirma gap» muallifning ichki gapi — o'z gapi bo'lib, nutq ijrosidan oldin xayol (fikir)da voqe bo'lgan gap shaklida biz muallif gapi deb atagan gap bilan birikib ketadi va har ikkisi «deb» orqali o'zaro bog'lanadi. Masalan: «**Siz otamsiz**» gapi nutq jarayonidan oldin fikrda voqe bo'lgan. Bu fikrni tinglovchiga aytish jarayonida so'zlovchi asosiy diqqatni shu gappa qaratsa, «**Siz otamsiz debman men**» shaklida, agar gapning kesimiga qaratsa, «**sizni otamsiz deganman men**» shaklida qo'llaydi. Ega tushum formasida qo'llanilganda, ikki hukm /otamsiz va deganman/ ni birdaniga o'ziga qaratadi.

Bosh va jo'nalish kelishiklariaro sinonimiya

Bosh va jo'nalish kelishigi formalari ayrim hollarda vazifaviy qo'llanmog'i mumkin va ular uslubiy ifoda nuqtai nazaridan nozik ma'no ottenkasi bilan o'zaro farqlanadi. Masalan: **hovuz suvga to'ldi-hovuzga suv to'ldi**; ko'ynagi qonga **bo'yaldi-ko'ynagiga qon bo'yaldi**; osmon moviy tusga **kirdi-osmonga moviy tus kirdi**; arqon qo'yga **bog'landi-arqonga qo'y bog'landi** kabi.

Bunday tuzilmalarda so'zlovchi nimaning nimaga vosita sifatida qo'llanishini nazarda tutadi. Masalan, nutq paytida diqqat hovuzga qaratsa, /hovuz haqida so'z borsa/, hovuz bosh kelishik,

suv vosita bo'lsa, u jo'nalish kelishigi formasida qo'llanadi: **hovuz suvga to'ldi**. Agar diqqat suvga qaratilsa /suv haqida gap ket-sa/, u bosh, o'rinni ko'rsatgan so'z esa jo'nalish kelishigi forma-sida qo'llanadi: **hovuzga suv to'ldi** kabi.

Ko'rinadiki, bosh kelishik formasidagi so'z harakat qiluvchi, jo'nalish formasidagi so'z esa tinch turuvchi predmet sifatida /shakliy tomondan/ o'qiladi. Holbuki, ayrim hollarda bunday bo'lishi mumkin emas. Masalan, hovuz hech qachon suvga tomon harakat qilmaydi. Shunga qaramay, bu so'z uslubiy ifoda maq-sadiga ko'ra bosh kelishik shaklida /harakatdagi predmet kabi/ qo'llanadi.

Bosh va o'rin-payt kelishiklariaro sinonimiya

Tabiat va jamiyatdagi ayrim hodisalarni obrazli yoki nisbatan aniq ifodalash maqsadida, shuningdek nutq paytida nimaga e'tibor qaratilishi tufayli ayrim hollarda bosh va o'rin-payt kelishiklari o'zaro vazifaviy qo'llanishi mumkin: **rul qo'limda-qo'lim rulda. Suv oy nurida jilvalanadi – Suvda oy nuri jilvalanadi** kabi.

Predmetlarning ko'rinish tasviri obrazli ifoda etilishi nazarda tutilganda, so'zlovchi vosita rolini o'tovchi predmetni bosh kelishik formasida qo'llaydi.

Masalan: **Suvda oy nuri jilvalanadi**. Bu gapda jilvalangan narsa aslida suv, jilvalantirgan vosita esa nurdir. Lekin so'zlovchi tinglovchi diqqatini nurga qaratgani, nur haqida fikr yuritgani uchun bu so'zni bosh kelishik formasida qo'llaydi. Bunday alma-shinuvlarda «jilvalanmoq», «tovlanmoq», «mavjlanmoq», «aks et-moq», «altiramoq» /yiltiramoq/ kabi fe'llar boshqaruvchi bo'lib keladi: oftobda chiniqqan **badani terda yaltiradi**. /Darslik/. ...**badanida ter yaltiradi //yiltiradi//** aks etardi. Yomg'irdan so'ng **psil bo'lgan kamalak quyosh nurida mavjlanadi - quyosh nuri kamalakda mavjlanadi** kabi.

Bosh va o'rin-payt formalari sinonimiyasi boshqa hollarda ham uchraydi. Bunda ham ayni bir voqelikning qaysi tomoniga e'tibor kuchaytirilishi nazarda tutiladi. Masalan: **Fikrizikrimda chiq – Fikrizikrim cho'lda. Xayolimda sen – Xayolim senda, Yu-ratim aiam o'tida yonadi – Yuragimda aiam o'ti yonadi** kabi.

Bosh va chiqish kelishiklariaro sinonimiya

Bu ikki formaning vazifaviy almashinuvi butun va qism /bo'lak/ tushunchalari bilan bog'liq. Lekin ayrim hollarda jins-tur tushunchalari bilan aloqadorlik ham uchraydi. **To'yga ashulachilardan chaqirildi** kabi qo'llanishlarda qism tushunchasi, **talabalardan keldimi?** kabilarda esa tur tushunchasi mavjud.

So'zlovchi muayyan gap tarkibidagi harakat subyektini aniq atamoqchi yoki umumdan ajratilgan alohida tur /qism, guruh/ yuzasidan axborot bermoqchi bo'lganda, mazkur gapning egasini bosh kelishik formasida qo'llaydi. **«Ashulachilar chaqirildi»** gapida «ashulachilar» formasi orqali grammatik subyekt /logik obyekt/ aniq ko'rsatilgan. **«Talabalar keldimi?»** gapida esa subyektlar umuman boshqalardan alohida ajratib olingan guruh sifatida namoyon bo'ladi.

So'zni chiqish formasida qo'llash bilan so'zlovchi kamtarlik, ta'kid kabi ottenkalarini qo'shib ifodalamoqchi bo'ladi. **«Ashulachilardan chaqirildi»** formasida «ha, chaqirildi» degan ta'kid va «ha, ulardan ham chaqirdik» degan kamtarlik ma'nosi mavjud. **«Talabalardan keldimi?»** shaklida esa ta'kid va qism tushunchasi mavjud. **«Ashulachilardan chaqirildi»** shaklida ularning miqdori degan tushuncha yo'q. Talabalardan keldimi «keldi» kabilarda esa miqdori degan tushuncha aks etib turadi.

Ayrim hollarda esa bosh kelishik shaklini qo'llash bilan qat'iylik (Menda mehribonchilik yo'q), chiqish formasini qo'llash bilan bir oz yumshoqlik, muloyimlik, kamtarlik, o'ychanlik, ta'sirchanlik kabi munosabatlar ifoda etilishi mumkin. Menda mehribonchilikdan yo'qroq kabi. Bunday tuzilmalarning kesimi ko'pincha «bor» va «yo'q» so'zlari bo'ladi.

Qaratqich va chiqish formalariaro sinonimiya

Bu ikki formaning vazifaviy qo'llanishi butun va qism to'da, guruh/ tushunchasi bilan qat'iy bog'langan. Agar muayyan so'zdan anglashilgan shaxs-predmet kesimdan anglashilgan hukmga aloqador bo'lmasa, bu so'z faqat qaratqich formasida qo'l-

lanadi: **Maktabning** bog'i katta. **Mening** otam firmada ishlaydi (Jonli nutq.) va hokazo.

Agar qaratqich formasidagi so'z biror tomoni bilan kesimdan anglashilgan hukmga /yoki fe'l formasiga/ aloqador bo'lsa, u holda chiqish formasi bilan sinonim sifatida qo'llanishi mumkin: ...**talabalarning** biri keldi. Demak, bu gapda qaratqich kelishigidagi so'z qism munosabatlari bilan kesimiga aloqador, ya'ni «kelmoq» harakatining ijrochisi bari bir talabadir. Shuning uchun ham bu gapni biz «**talabalardan biri keldi**» deb qo'llay olamiz.

Qaratqich formasining chiqish kelishigi bilan vazifaviy-sinonim bo'lib qo'llanishi uchun gap tarkibida ishtirok etgan /ba'zan tushirilgan/ qaralmish miqdor bildiruvchi so'z bo'lishi shart. Misol: Alisher **ulardan ko'pini** bilardi. (L.B.) Ulkan **odamlardan biron-tasi** yo'qligi ularning mavjud emasligini bildirmaydi. Qo'lingizda o'qigan **talabalardan ikki-uchtasi** fan nomzodi bo'lib yetishgan /N.A./ Qani endi **shundan to'rttasini** uzatib yuborsa /A.Q./

Belgi bildiruvchi so'zlar egalik affiksini olgach, miqdor tushunchasi bilan bog'liq bo'lib qoladi: Olmadan **yaxshisini** ol. Qovundan **katta-kattasini** tanla (Og'z.so'zl.) kabi.

Nasriddin afandi **latifalaridan eng qiziqlarini** ketma-ket aytadi. /O./ Temurning **nevaralaridan eng iste'dodlisi** Ulug'bek edi. (L.B.)

Ko'rinadiki, belgi bildiruvchi so'zlar yuqoridagi gaplar tarkibida miqdor tushunchasi bilan bog'lanadi. /to'da, butundan qismni ajratadi/, Shuning uchun ham bu kabi tuzilmalarda qaratqich va chiqish formalari vazifaviy qo'llana oladi.

Ba'zan miqdor bildiruvchi qaralmish so'z gapning kesimi bo'lib yoki kesim tarkibida kelishi mumkin: Oqiljon ilg'or **talabalarning // talabalardan biridir** kabi.

Tushum va jo'nalish formalariaro sinonimiya

Tushum va jo'nalish kelishigi formalarining vazifaviy qo'llanishi uslubiy sinonim sifatida ishlatilishi o'timli fe'ldan anglashilgan-harakatning obyektga qisman ta'sir etishi yoki shu obyektga borib qadaliishi kabi tushunchalarni aks ettirishi, shuningdek.

o'timli fe'ning ichki formasi o'zgarishi bilan bog'liq.¹ **Otni minmoq, otga minmoq; oyoqni tepmoq-oyoqqa tepmoq; eshikni chertmoq-eshikka chertmoq; stolni mushtlamoq-stolga mushtlamoq; yelkani qoqmoq- yelkaga qoqmoq** kabilarda tushum formasi qo'llanganda harakat o'tgan /ta'sir etgan/ obyekt butun holda tushuniladi; jo'nalish formasi qo'llanganda esa harakat obyektiga yon yoki ustki tomondan qisman ta'sir etadi. Ayrim hollarda ma'nodagi farq sezilmas holga kelib qoladi. «**Otni mindi-otga mindi**» /bunda ma'no juda yaqinlashadi/.²

Harakatning ma'lum territoriyada sodir bo'lishini bildiradigan fe'llar tushum formasida obyektни doira shaklida qamrab oladi: **dalani aylanmoq, Qrimni sayohat qilmoq**; jo'nalish formasida esa harakat obyekt ichida ro'y beradi yoki yo'naladi: **dalaga aylandi, Qrimga sayohat qildi**. Biroq bunday sinonimik tuzilmalarning, sinonimlarning ma'nodagi farqini aniq ifodalab bermoq hamisha oson bo'la olmaydi.

Masalan, **gapga tushunmoq - gapni tushunmoq** kabilarning ma'nodagi farqini sezish ham g'oyat qiyin. Biroq ayrim hollarda bu formalar /-ni va -ga/ ni almashtirish-sinonim sifatida ishlatish mutlaqo mumkin emas. Masalan: Voqelikni estetik idrok etish deb nimani tushunasiz? (Gaz.) bu gapni nima deb tushunadi-yu, u odamga qanday ko'z bilan qaraydi. ... (Og'z.so'zl.)

Tushum va jo'nalish formalarining sinonimik vazifa bajarishi ayrim fe'llar semantikasidagi ichki o'zgarish bilan bog'liq. Masalan, **o'rganmoq, qaramoq, boqmoq, boshlamoq, o'dag'aylamoq** kabi fe'llar ichki formasi o'zgartirgan so'zlardir. «**O'rganmoq**» fe'li «**bilib olmoq**» ma'nosida tushum; **ko'nikmoq, moslashmoq, odatlanmoq** ma'nosida jo'nalish formasini boshqaradi: Navoiy asarlarini o'rgandi /-ga mumkin emas/, -choyxonaga o'rgandi/ -ni mumkin emas/. Ham bilib olish, ham ko'nikish ma'nosida esa har ikki formani teng boshqara oladi. /yozishni//yozishga o'rgandi kabi/ «**Qaramoq**», «**boqmoq**» fe'llari axtarmoq ma'nosida tushum, nazorat qilmoq ma'nosida jo'nalish formasini boshqaradi. /atrofni qaradi, at-

¹ Bu haqda to'laroq ma'lumot olish uchun qaralsin: Iminov M.. Hozirgi o'zbek filida kelishik formalarining vazifadoshligi, KD, - Toshkent, 1976, 65-135-beilar.

² G'ulomov A. Fe'l. -Toshkent: Fan, 1954, 55-bet.

rofga qaradi/. Ham qarash, ham nazorat qilish ma'nosida har ikki formani boshqaradi. /**bolani** // **bolaga qaradi**. / Norbo'taning qizi **doktorlikka o'qiydi** /A.Q./ - **kitobni o'qiydi**. /-ka o'qiydi formasida o'qish-bilishdan tashqari kasb o'rganish tushunchasi ham bor./

Tushum va jo'nalish formalari gap tarkibida qo'llangan ikki obyektidan qaysi biriga e'tibor jalb etilishiga ko'ra ikki so'zda vazifaviy o'rin almashadi. Bunda tushum formasidagi so'z harakat ijrosini o'z ustiga olgan, jo'nalish formasidagi so'z esa harakat yo'nalgan predmet bo'ladi: Uni **uydan nariroq borib turishga** ishora qildi - unga **uydan nariroq borib turishni** ishora qildi. Karvon saroy egasi bu **botirlarga O'rdaga borishni** taklif qilibdi. (Ertak) ...**botirlarni O'rdaga borib turishga** taklif qilibdi. O'qigan **qizlarga ish buyurib bo'ladimi?** /U./ O'qigan **qizlarni ishga buyurib bo'ladimi?** Savdogar bir **qutini oltinga to'lg'izib**, beribdi. ...**bir qutiga oltinni to'lg'izib beribdi**. (Ertak)

Tushum va o'rin-payt formalariaro sinonimiya

Figural harakatni bildirgan «kezmoq», «aylanmoq», «izg'imoq», «sayohat qilmoq» kabi fe'llar obyektini ham tushum, ham o'rin-payt kelishigi formasida boshqarishi mumkin. Bunday fe'llar ma'lum bir territoriyani to'la yoki qisman bosib o'tilganini yoki harakat shu territoriya ichida sodir bo'lganini bildiradi. Bosib o'tilgan masofani to'la ekani nazarda tutilganda, obyekt tushum formasida bo'ladi, harakat obyektini figural qamrab oladi: **kimsasiz hovlini keza boshladi**. ... **tandir atrofini aylanib uvlaydi**. **Dalani izg'ib keldi** kabi.

Harakat obyekt ichida sodir bo'lganda, obyektning to'laligi nazardan soqit qilinganda, fe'l o'rin-payt formasini boshqaradi. **Kimsasiz hovlida keza boshladi**. ...**tandir atrofida aylanib uvlaydi**. **Dalada izg'ib keldi** (Og'z.so'zl.) kabi.

Demak, bu xil qo'llanishlarda to'lalilik va to'la emaslik tushunchalari aks etgan bo'ladi.

Tushum va chiqish formalariaro sinonimiya

Tushum va chiqish formalarining sinonimik qo'llanishi, asosan, butun va bo'lak tushunchalari bilan bog'liq: **nonni yemoq-nondan yemoq** kabi. Lekin bunday sinonimik qo'llanish jins va tur tushunchalari o'rtasida bo'lishi ham mumkin.

Nutq jarayonida so'zlovchi to'da-guruhdan uning ayrim turi yoki mustaqil butun bo'lagi haqida fikr yuritganda obyektini chiqish formasida qo'llaydi.

Masalan: Uyda o'tirib g'ishtdan, toshdan tilla qiladigan xotin kimga yoqmaydi? /A.Q./ Tokcha ustida yotgan papirosdan olib ... lampadan tutatdi. /O./ Bu misollarda «g'isht». «tosh», «papiros» so'zlari ayrim olingan butun tushunchasi /guruh-to'dadan biri yoki bir nechasi/ ni bildiradi. Bu so'zlar tushum formasida qo'llanganda umumiylik /g'ishtni, toshni/ yoki mustaqil, to'da-guruh bilan bog'liq bo'lmaganlik /papirosni-demak, bir dona papiros/ tushunchasini ifodalaydi.

O'g'ilchasi Mahmudjonning peshonasidan o'pdi. /A.Q./ **Suyarni boshidan, yuzidan o'pdi, quchoqladi.** /A.Q./ kabi hollarda fe'ldan anglashilgan harakatning qaratqich yoki tushum formasida bo'lgan olmosh ko'rsatgan shaxsga taalluqli ekani, lekin ana shu shaxsga qism orqali ta'sir etgani ifoda etiladi. Obyekt tushum formasida qo'llanganda, harakatning ana shu qism doirasida voqe bo'lgani ifodalanadi. Tushum va chiqish formalariaro sinonimik qo'llanish boshqa hollarda ham uchraydi.

Subyektiv baho formalarining uslubiy xususiyatlari

Subyektiv baho formalari, asosan, og'zaki nutq tufayli badiiy nutqda ishlatiladigan ifoda vositalaridandir. Subyektiv baho formalari **-cha, -gina, -choq, -chik, -loq, -jon, -xon** kabi affikslar bo'lib, o'zi qo'shilgan so'zdan anglashilgan shaxs-predmetga so'zlovchining turlicha munosabatini ifodalashga xizmat qiladi.

Subyektiv baho formalari erkalatish, kichraytirish va hurmat ma'nolari uchun qo'llanadi:

1. **Kichraytirish ottenkasi.** Bu ottenka **-cha** affiksi orqali hosil qilinadi. So'zlovchi nutq jarayonida o'z tinglovchisiga ruhiy ta'sir ko'rsatish, ko'nglini ko'tarish va yumshoq vaziyatni yuzaga keltirish maqsadida yoshiga nomunosib bo'lishiga qaramay, «yigit», «qiz», «aya» so'zlariga **-cha** ni qo'shib ishlatadi. Ba'zi hollarda bu affiks «bola», «bo'ta», «tog'a», «kelin» so'zlariga qo'shilishi ham mumkin.

-cha «qo'l», «oyoq», «burun». «og'iz», «quloq» kabi so'zlarga qo'shilganda, kichraytirish emas, erkalash ma'nosini ifodalaydi. So'zlovchi nutq obyektining /aniqrog'i: bolaning/ xatti-harakatlari yoki, umuman, holatidan zavqlanganda, unga ichki his-tuyg'u jo'shqinligi bilan munosabatda bo'lganda, yuqoridagi kabi so'zlarga **-cha** ni qo'shib ishlatadi. **-cha** affiksi (chacha formasida) bir so'zda qator takrorlanganda ham kichraytirish, ham ma'no jilosini kuchaytirish maqsadini ifodalaydi: **Keldilar to'yga maqsumu maqsumchayu maqsumchacha.** (Og'z. so'z.)

Bu qo'shimcha «tugun», «eshak», «chuqur», «uy» kabi so'zlarga qo'shilganda, shuningdek, yosh yigit-qizlarga nisbatan ishlatilganda, uslubiy bo'yoq kasb etmaydi: Singilcham ovundi /N.A./ I-ya mushukcha deb qichqirib yubordi. /N.A./ Balki, real narsani hajm jihatdan nisbatan kichik bo'lgan predmetni aks ettiradi. Uslubiy bo'yoq kasb etganda, kichraytirish ottenkasiga kamtarlik ham qo'shiladi.

-cha affiksi salbiy ottenka ifodalashi ham mumkin. Ma'lum bir shaxs-predmetning xatti-harakati, qiligi yoki boshqa biron tomoni so'zlovchining qarashlariga mos kelmasa, u o'zining salbiy tuyg'usini o'sha shaxs-predmetni ko'rsatgan so'zga **-cha** ni qo'shish orqali ifodalaydi.

-choq, -chiq affikslarining o'zak-negizga qo'shib ishlatish orqali subyektiv munosabat bildirish hodisalari og'zaki so'zlashuv va badiiy nutqqa xos xususiyatlardandir. Bu ikki affiksni sifat, shuningdek ot yasovchilar bilan aralashtirmaslik lozim: maqtanchoq // chiq, qizgan+choq // chiq, o'yin+choq // chiq.

-choq affiksi jonivor nomini bildiruvchi, **-chiq** esa jonsiz predmetni ko'rsatuvchi so'zlarga qo'shilib, asosan, kamchilikni ifo-

dalashga /ekspressiyasiz/ xizmat qiladi. Ba'zan esa so'zlovchining iymani, kamtarligi kabi ottenkalarni ifodalashi mumkin: Ha, ikkitagina **qo'zichoq** oldim. (Og'z.so'zl.) Bu yerda qo'zi oldim deyilmoqchi. **Qopchiqda** bug'doymi, arpami bor edi. (Jonli nutq.) /qopda deyilmoqchi./ «**Qo'zichog'im**», «**toychoq'im**», «**bo'talog'im**» kabi qo'llanishlar leksik uslubiyat obyektidir.

-**chak** affiksi «kelin» so'ziga qo'shilganda kichraytirish emas, yangilik, yangi kelinlik tushunchasini ifodalashga xizmat qiladi. Bu so'z kelinning turmush o'rtog'idan boshqa kishilar nutqida qo'llanganda, egalik affiksini olmaydi. Bu kelinchak juda ham iffatli. Agar egalik affiksini olsa, so'zlovchi uning turmush o'rtog'i bo'lib qoladi. Turmush o'rtog'i ma'nosida qo'llanganda istalgan yoshdagi kelin ayolga nisbatan kichraytirish-erkalash munosabati aks etadi: Bizning kelinchak /imiz/ ishlab charchamaydi-da. Bu kabi gaplarni keliniga nisbatan hech kim ishlatmaydi: qaynota, qaynona yoki boshqalar «kelin oldim» deyish o'rniga «kelinchak» oldim deya olmaydi. Demak, «**kelin+chak**» kabi qo'llanishning uslubiy-ekspressiv xususiyati shu so'zning kim tomonidan ishlatilishiga bog'liq.

Bu affiksning «tugun» kabi so'zga qo'shilishidagi ekspressiya -**cha** nikidan farq qilmaydi.

2. **Erkalash ottenkasi**. Erkalash ottenkasini ifodalovchilar -**gina**, /-kina, -kina/, -**loq**, -**xon**, -**jon**, -**boy**, -**bek**, -**qul**, -**toy**, -**oy**, -**beka**, -**bekach**, -**poshsha**, -**bibi**, -**pari**, -**bonu**, -**niso**, -**gul** kabi affiks, affiksoidlar bo'lib, og'zaki va badiiy nutqda, asosan, erkalash, hurmat ma'nosi uchun ishlatiladi: Masalan: ...kel, **qizalog'im**, oshga, /N.A./ **Buzoqcha** hali chaqaloq, o't yemaydi /N.A./ ... tokchaga o'tir **bolaginam** /O./

- **boy**, -**oy**, -**pari**, -**gul**, -**poshsha**, -**bek**, -**toy**, -**beka**, -**bibi**, -**bonu** kabi affiksoidlar eski o'zbek tilida, shuningdek hozirgi o'zbek adabiy tilida ham mustaqil ishlatila olishi bilan affikslardan farq qiladi. Butar ham o'rni bilan erkalash-hurmat, vaziyatga ko'ra, o'rni bilan piching, kesatiq ottenkalariga ega bo'lishi mumkin.

- **gina** affiksi otlarga qo'shilganda erkalash ma'nosidan tashqari ta'kid, undash, kuchaytirish ottenkasiga ega bo'lishi ham mumkin. Qoshlari qunduz **qizgina**, ko'ksida yulduz **qizgina** (Og'z.so'zl.)kabi.

Sifatlarning uslubiy xususiyati

Sifatlar barcha nutq uslublarida keng qo'llanadigan uslubiy vosita bo'lib, nutq jarayonida fikr yuritilayotgan predmetlarni alohida ajratib ko'rsatishga, obyektiv olam narsa-hodislarini aniq ifodalashga yordam beradi. Ular poetik vosita sifatida badiiy ijodda sifatlashlar –epitetlar hosil qilishda qo'llanadi va kishi-/o'quvchi va tinglovchi/da badiiy-estetik zavq uyg'otishga, ta'rif va tavsifni kuchaytirishga, bo'rttirishga omil bo'ladi. Masalan: Quyosh **g'uborsiz** ko'kda taltayib porlaydi. /O./ Bu gapda «g'uborsiz» sifati qo'llanish bilan kishining ko'z o'ngida ko'm-ko'k va bepoyon osmon kengligi gavdalanadi.

Sifatlarning ko'pchiligi, asosan, badiiy-publitsistik nutq uchun xos. Ular ilmiy va rasmiy ish uslubida nisbatan kam qo'llanadi.

Sifatlarda sinonimiya va antonimiya anchagina qismni tashkil etadi. Bu sinonim va antonimlar ma'lum bir nutq uslubida nisbatan ko'p yoki oz ishlatilishi bilan farqlanadi. Masalan, **go'zal** so'zi badiiy nutqda, uning sinonimi bo'lmish **chiroyli** so'zi og'zaki nutqda ko'proq ishlatiladi. Qizil va oq, ko'k va yashil, sariq va za'faron, og'ir va vazmin, cheksiz va behad kabilar ham shunday. Antonim sifatlar ham ilmiy va rasmiy ish uslublarida juda kam ishlatiladi, og'zaki va badiiy uslubda esa keng qo'llaniladi.

Ko'rinadiki, uslubiy ekspressiya jihatdan sifatlar o'ziga xoslikni tashkil etadiki, bu hol boshqa so'z turkumlarida kam uchraydi.

Sifat darajalarining uslubiy xususiyatlari

Sifatlardagi daraja ko'rsatkichlari obyektiv olam voqea-hodisalari va predmetlar tashqi ko'rinishi va ichki xususiyatlarini tinglovchi /o'quvchi/ga mumkin qadar to'laroq yetkazish, shular yuzasidan aniqroq tasavvur hosil qilish maqsadlarini ko'zda tutgan.

holda ishlatiladi. Daraja ko'rsatkichli va intensiv formali sifatlar og'zaki va badiiy nutq uslubiga xos bo'lib, rasmiy, ilmiy nutq uslubida nisbatan kam ishlatiladi.

- **roq** morfemasi o'zi qo'shilib kelgan sifatda ifodalangan belgining normadagidan ozroq ekanini ifodalashga xizmat qiladi. Bu affiks qiyosiy daraja hosil qilmaydi, balki belgining nisbatan ortiq ekanligi /qiyosiy daraja/ni bir oz susaytirishi, ortiqlikka nisbatan ishonqiramaslik, ammo shunga yaqin ekanlikni ifodalaydi: Salim Karimga qaraganda **katta** /demak, belgi ortiq/ - Salim Karimga qaraganda **kattaroq** /demak, ortiqlik-kattalik tasavvuridagicha emas, -shunga yaqin/.

-**roq** affiksi qiyosiy darajadagi sifatlarga qo'shilgan belgining normadan ortiqligini, ammo qiyosiy belgi darajasidan kamligini ifodalasa, qiyoslanmagan holatlarda belgining normadagidan kamligini aks ettiradi. Men seni qo'ldan agar boy bersam, o'lganim **yaxshiroq**. (Og'z.so'zl.)

Sifatlar oldidan tag'in, yana, yanada kabi ravishlar keltirish bilan belgi ortiqligi qiyosan ifodalanadi. Bunda qiyoslash «yashirin» bo'ladi, ya'ni normadagi belgini ifodalovchi sifat oldingi gap /bu gap dialogik bo'ladi/ da ishtirok etadi: -katta qovun oldimtag'in ham kattaroq qovun olish kerak edi kabi. Ko'rinadiki, bunday qo'llanishlar ham aslida qiyosiy holatni aks ettiradi. Belgining ozligini ifodalash **-sh**, **-ish**, **-mtir**, **-imtir** orqali ham ifodalanadi. Lekin bu affikslar qo'shilganda, o'zak-negiz /sifat/dan anglashilgan belgi emas, balki shunga o'xshash belgi mavjudligi ifoda etiladi. Shuning uchun ham **qoramtir** bilan **qoraroq** kabi va shu kabi so'z-sifatlar o'zaro sinonim bo'la olmaydi.

Fikr yuritilayotgan predmetlardan biriga diqqat jalb etilsa, uning belgisini maxsus ifodalash, yaqqol tasavvur qilish nazarda tutilsa, sifatlar oldidan **eng**, **hammadan** so'zlari keltiriladi. Bunda so'zlovchi nutq paytida fikr belgining boshqa har qanday belgidan muhim ekanligini alohida uqtirmoqchi bo'ladi: U **eng odobli** bola edi kabi.

Ma'no kuchaytirish sifatlar oldidan juda, g'oyat, nihoyat, bag'oyat kabi ravishlarni qo'llash, bosh qismini takrorlash vo'li

bilan tuzilgan juft sifatlar orqali ham ifodalanadi: **Ko'm-ko'k** vodiylarda chaqnaydi ko'zim /H.O./ Chambil degan tomonda, **juda qadim** zamonda qullar isyon qildilar. /H.O./

Juft sifatlar va «**juda**» so'zi barcha nutq uslublari, «g'oyat», «**behad**», «**nihoyatda**», «**bag'oyat**» kabilar ko'proq badiiy nutq stilida ishlatiladi. «**Juda**», «**g'oyat**» so'zlari belgining umumiy kuchliligini, «**behad**», «**g'oyatda**» so'zlari esa miqdor tushunchasi bilan bog'liq belgining ortiqligini ifodalashga xizmat qiladi.

Eslatma: sifat yasovchi affikslar (umuman, yasovchi affikslar) o'zi qo'shilgan o'zak-negiz bilan birgalikda leksik birlik hosil qiladi va bir butun holda leksika obyektiga aylanib qoladi. Shu sababli ularga uslubiyatning morfologik vositasi sifatida yondashish maqbul emas.

Son uslubiyati

Sonlar predmet yoki ish-harakatning noma'lum, umumiy miqdoriga aniqlik kiritib, obyektiv voqelik yuzasidan aniq tushuncha, tasavvur hosil qilishga xizmat etadi. Bu jihatdan ular sifatga o'xshaydi, lekin sifatlar predmetni belgiga ko'ra ajratadi, sonlar esa miqdorga ko'ra: qirmizak olma oldim-tur ajratilgan, **to'rt** kilo olma oldim – tur ahamiyatsiz /noma'lum/, miqdorda aniqlik.

So'zlovchi nutq paytida obyektiv voqelikning aniq ifodasiga yoki umumiy tomoniga diqqatni jalb etadi. Ma'lum bir sharoitda miqdor haqida tinglovchi aniq tasavvurga ega bo'lishi nazarda tutilganda, vaziyat shuni taqozo etganda, so'zlovchi aniq miqdor bildiruvchi, miqdorning aniqligi muhim bo'lmay, umuman, predmet, harakat-holatning biror mo'ljaldaligi yoki takrori nazarda tutilganda, taxminiy sonlar qo'llanadi. M: **O'n besh kundan keyin** traktorchi nomini oldim. **Keyinchalik** Haydar **ikkovi** oshno bo'lib qoldi. /A.X./ **To'rt yuz-besh yuz** qo'yni ovozidan taniydiya! /P.Q./ Akasining **ikki-uch** mushtidan oshiqlar yerga sochilib ketdi. /P.Q./

Son turkumi ichida «**bir**» alohida uslubiy xususiyatlarga ega.¹ Biz uning faqat son ma'nosida qo'llanishidagi xususiyati yuzasidan fikr yuritamiz.

1. So'zlovchi ma'lum bir predmetning aniq bittaligi, shu bittaning qat'iyligini emas, umuman, bittalikni bayon qilmoqchi bo'lganda ishlatiladi: ...**bir** non berib jo'natdi. **Ming** ishchiga **bir** boshchi.

2. So'zlovchi ish-harakatning aniq takroriy miqdori emas, umuman bajarilishi, ilk bor voqe bo'lishi haqida fikr yuritganda ishlatiladi. Bunday chog'da miqdorda xohish-istak, da'vat ottenkalarini qo'shiladi: **Bir** o'qib chiqay, **bir** borib keling, **bir** aytib ko'ring kabi.

3. Bir so'zi o'lchov birligi bildirgan numerativlar bilan qo'shilganda yakkalik-bittalik tushunchasini ifodalaydi: **Bir kilo, bir tonna, bir dona, bir arava, bir vagon** kabi. Bu so'z **safar, daf'a, qur** kabilar bilan qo'llanganda aniq bir emas, balki harakat ijrosidagi bir tushunchasiga eslash, gumon-taxmin, da'vat ottenkalarini qo'shadi: Bir **safar** borgan edim, bir **qur** o'qib chiqqanman, bir bor borib edim kabi.

Agar bu so'zlar **marta** so'zi bilan almashtirilsa, qo'shimcha ottenkalar yo'qolib, aniq miqdor tushunchasi ifoda etiladi. Bu xususiyatlar boshqa sonlarda ham kuzatiladi.

Miqdor va dona sonlar hamma nutq uslublariga xos bo'lib, nutq paytidagi aniq miqdor haqida ma'lumot beradi. Bunday sonlar maxsus fonetik vositalar («urg'u berish» cho'zish) siz ekspressiv xususiyat kasb etmaydi: Chama sonlar og'zaki va badiiy nutq uslubiga xos bo'lib, ilmiy va rasmiy ish uslubida juda kam ishlatiladi. Ular muayyan nutq jarayonida miqdor /predmet, harakat/ning birdan ortiqligini, lekin tinglovchi uchun bu miqdorning aniq emas, umumiy doirasigina ahamiyatli ekanligini ifodalashga xizmat qiladi. Bu miqdor uchdan ortiq bo'lishi shart. Predmetlar bir, ikki, uchta bo'lganda aniq ko'zga chalinib turganda, bu sonlar chama son formasida qo'llanilmaydi. Miqdor me'yor bir qadar haqiqiy songa yaqinligi nazarda tutilganda, **-tacha** affiksi

¹ Qarang: To'lg'ayev N., Muxommatov M., Saidova B., Moidoshova Q. O'zbek nutq madaniyati va uslubiyati asoslari amaliyoti. – Toshkent, 1992, 38-bet

qo'shiladi: Ikki tomonga **oltmishtacha** stol qo'yilgan. **Uch soatcha** yo'l yurdik kabi. Miqdor me'yorini nutq payti uchun umumanligi, lekin uning qanchaligi nazarda tutilganda va undan ortiq bo'lishi mumkinligi muhim bo'lganda, juft sonlar ishlatiladi. O'quvchi **o'n besh-yigirma** betlab o'qishi kerak. (Gaz.) Jamoalarning **oltmish-to'qson** protsenti yuqori malakali kadrlardan iborat. (Gaz.) Juft, chama sonlarning qo'llanishida iymonish, tortinish va aniq fikr aytishga botina olmaslik kabi ottenkalar ham ifoda etiladi. **Uch-to'rt** kilo olma olib keling. —Necha kishi keldi? **Besh-olti** kishi keldi, uni **o'n-o'n ikki** yashar bola kutardi kabi.

Jamlovchi sonlar nutq paytida so'zlovchining ko'zi tushib turib ajratilgan va yoki gruppaga bo'lib turgan predmetlarning jamini ajratib ko'rsatishga xizmat qiladi. Agar **-ta** qo'llanib jamlik ifodalansa, gruppadan aniq predmet, shaxs ajratiladi. /Yig'ilishga beshtamiz boramiz. Bunda turganlarning hammasi shu «beshta tarkib»ga kirishi mumkin. Lekin jamlovchi son qo'llanganda, ijrochi predmetlar ko'rsatilgan, ajratilgan bo'ladi: Yig'ilishga beshovimiz boramiz./ **-ov**, **-ala** affiksleri o'zaro sinonimik holatda bo'lib, **-ov** formasi ko'proq folklor asarlarida, **-ala** esa barcha nutq uslublarida qo'llanishi bilan o'zaro farq qiladi. **-larcha** tantanali nutq formasida xos bo'lib, ko'proq badiiy uslubda qo'llanadi va kuchaytirishga, miqdor ma'nosini bo'rttirishga xizmat qiladi.

Olmosh uslubi

Olmoshlarning bir qismi predmet, belgi yoki miqdor tushunchasini bildirsa, ko'pchiligi o'sha predmetga nisbatan ishora qiladi. Belgi yoki miqdorda ishora tushunchasi nisbatan kam ishlatiladi. Masalan: Shuncha daftarni nima qilasan, gapidagi «**shuncha**» olmoshi miqdor /son/ o'rnida emas, balki miqdorga ishoradir.

Predmet, belgi yoki miqdor o'rnida almashinib, qo'llanuvchi olmoshlar yozma va og'zaki nutqda ortiqcha takrorlarga, nutqiy noqulaylikka, g'alizlikka chek qo'yadi. Demak, nutqiy ifodalilik va ravonlik, ixchamlikka xizmat qiladi.

So'zlovchi nutq jarayonida fikr subyektiv yoki obyektiv bo'lishi, shaxsni aniq ko'rsatishi, tinglovchida teran tushuncha hosil

qilish maqsadida kishilik olmoshlaridan foydalanadi. U so'zlovchi sifatida «**men**», «**biz**»; nutq qaratilgan shaxsga nisbatan **sen**, **siz**; nutq yo'naltirilgan, nutq adresati nazarda tutilgan shaxsga nisbatan «**u**», «**ular**» olmoshlarini qo'llaydi.

Nutq paytida nomi tilga olingan shaxs III shaxs sifatida o'qilishi tufayli, so'zlovchi o'zi uchun **men** /**biz**/, tinglovchi uchun «**sen**», «**siz**» olmoshlarini qo'llaydi.

Kishilik olmoshlarining qo'llanishida uslubiy mohiyatga ega bo'lgan holatlar birlik o'rniga ko'plik shaklining qo'llanishidir.

So'zlovchi kamtarlik, iymanish, mag'rurlanish yoki kesatiq ma'nolari uchun «**men**» o'rniga, «**biz**»ni, «**sen**» o'rniga «**siz**»ni ishlatishi mumkin: **Biz** endi nimani ham kiyardik. /H.H./ «**Siz** ichkariga kirib turing!» /YA./ Birinchi gapda «**biz**» tortinish, iymanishni ifodalasa, ikkinchi gapda «**siz**» kesatiq po'pisa ma'nosi uchun ishlatilgan.

Ma'noni kuchaytirish uchun «**biz**» va «**siz**» olmoshlariga **-lar** qo'shib ishlatilishi mumkin: ...dog'i bular yaxshi-yu, **bizlar** yomon /M./ Navbat **sizlarga!** (Og'z.so'zl.).

So'zlovchi tinglovchidan biron jihatdan ustun bo'lganda, shuningdek, hurmatsizlik, do'q-po'pisa, jahllanish kabi ma'nolar ifodasi uchun «**sen**» ga **-larni** qo'shib ishlatadi: **Senlarning** ishing deb jon kuydiryapman. (Og'z.so'zl.)

Bu tarkibli gaplarda kesim I-II shaxs formasidagi fe'llardan bo'lganda, egani qo'llash uchun zarurat qolmaydi: ...**bu** ishni allaqachon **bajarganman**. ...**bu** kitobni **o'qib chiqdingmi?** (Og'z.so'zl.) kabi.

Lekin nutq jarayonida so'zlovchi maqtanish, gerdayish, ajratib ko'rsatish ta'kidlash kabi ottenkalarni qo'shib ifodalamoqchi bo'lganda, yuqoridagi tip gaplarga «**men**», /«**biz**»/, «**sen**» /«**siz**»/ olmoshlarini qo'shib ishlatadi: **Men** bu ishni allaqachon bajarganman. /g'urur, alohida ta'kid/. **Sen** bu kitobni o'qib chiqdingmi? /alohida ajratib murojaat etish/.

Bunday tuzilmalarda olmoshga alohida urg'u berilsa, yuqorida aytilgan ma'no yanada kuchaytirilishdan tashqari, keskinlik, gerdayish, po'pisa, dag'allik kabi ottenkalar ham ifodalanishi mumkin.

Nutq paytida «Men»dan boshqa hamma ishtirokchilar tinglovchi – II shaxsdir. Nutq ularning barchasiga teng bo'ladi. Nutq mana shu guruh /tinglovchilar/dan ayrim shaxs yoki shaxslarga qaratilish zarurati tug'ilganda, so'zlovchi «**sen**» va «**siz**» /«**sizlar**»/ olmoshini qo'llab nutq qaratilgan shaxslarni alohida ajratib oladi. Bunday chog'da /«**sen**», «**siz**» qo'llanganda/ tinglovchilarning bir qismi o'zga –III shaxs sifatida tasavvur etiladi va ko'pincha tinglovchilardan biror shaxs nomi undalma sifatida qo'llanib, nutqning ana shu shaxsga, shu shaxs aloqador bo'lgan to'da-guruhga aloqadorligi maxsus uqtiladi: Odiljon, **siz(lar)** to'garak ishini uyushtirasizlar. Salima, **sizga** aytadigan gapim bor (Og'z.so'zl.) kabi.

Ko'rsatish olmoshlari

Ko'rsatish olmoshlarining nimaga? qayerga? kimga? qachonga ishora qilayotgani matnga, mazkur olmosh ishtirok etgan gapda anglashilgan mazmunga bog'liq: **Esimda o'sha** damlar /H.O./ Bu gap ayrim olinganda «**o'sha**» olmoshi ko'rsatgan «damlar» /zamon/ mavhumligicha qoladi. Ko'p ertak eshitgandim, so'ylab berardi buvim. **Esimda o'sha** damlar deyilganda esa qaysi davr haqida gap borayotganligi aniq tasavvur etiladi.

«**Bu**», «**shu**», olmoshlarining ma'nosi so'zlovchiga yaqin masofa, vaqtni ko'rsatishdangina iborat emas. **Husayn nabirasi Mo'minni o'ldiradi, bu voqea Navoiyda qahr-g'azab uyg'otadi** gapida masofa-vaqt/yaqinligi emas, balki olmosh aniqlagan predmetning ahamiyati bo'rttiriladi. «**Bu**» va «**shu**» olmoshlari garchi so'zlovchiga yaqin bo'lgan narsa-hodisani ko'rsatsada, o'zaro nozik farqqa ega. «**Bu**» olmoshi ikki yoki undan ortiq narsa-predmetni ajratib ko'rsatsa, «**shu**» olmoshi ayrim turgan, ayrim olingan narsa-predmetni ko'rsatishga xizmat qiladi: **Bu** kitob meniki, **shu** kitob meniki. Ana shu farq mavjudligi uchun ham har doim ularning biri o'rnida ikkinchisini almashtirib bo'lmaydi. Ayni bir voqea-hodisa haqida gapirib, so'ng **maqsad shu** deyiladi, ammo maqsad bu deb bo'lmaydi. Mazmunan «**bu**» olmoshi «umumiylik», «**shu**» olmoshi nisbatan aniqlik ma'nosini ifoda etadi: **Bu** diyorda hamma

narsa bor-**shu** diyorda hamma narsa bor. **Bu** bizning Safarning zafar sasidir - **Shu** bizning Safarning zafar sasidir. «**Bu**» va «**shu**» olmoshlari kesim bo'lib kelganda, bu ma'no yanada aniqroq seziladi. Vaqt bildiruvchi so'zlar bilan ko'proq «**shu**» olmoshi qo'llaniladi. **Shu payt, shu dam, shu choq, shu on, shu lahza.** Ergash gapli qo'shma gaplarda odatda bosh gap tarkibida nisbiy so'z sifatida **shu** olmoshi qo'llaniladi. Istak **sbulki**, tole yor bo'lib, baxtin topgan elni ko'rolsam. /H.O./ **Shuni** bilki, seni Vatan kutadi. /G'.G'./ **O'sha** olmoshi so'zlovchiga avvaldan ma'lum bo'lgan yoki nutq jarayonida esga olingan narsa-hodisaga ishora qiladi. Shu xusuiyati bilan «**u**» olmoshidan farq qiladi. «**u**» olmoshi narsa predmet-hodisaning o'zini, «**o'sha**» esa, uni aynan emas, o'xshatish, tasmol-ishonch yo'li bilan ko'rsatadi. Shuning uchun ham ko'pincha «**o'sha**» olmoshining bu ma'nosini kuchaytirish maqsadida undan oldin «**xuddi**», «**naqd**», «**aynan**» so'zlari qo'llanadi. **Xuddi o'sha** gapni takrorlang. **Naqd o'sha** odamning o'zi. **Aynan o'sha** gap. Yana, ko'rsatish olmoshlari «**mana**», «**ana**» so'zlari bilan ham qo'llanadi. Bunday chog'da olmoshning ma'nosi aniqlashadi, kuchayadi: **Mana o'sha** qirlar, past-balandliklar. **Ana shu** gap uchun javob berasan! **Mana bunisi** menga, **mana bunisi** senga. (Ertak).

So'roq olmoshlari

So'roq olmoshlari, asosan, so'zlovchiga noma'lum bo'lgan voqea-hodisa, belgi, harakat va boshqalar haqida tinglovchidan ma'lumot olish maqsadida ishlatiladi. Ular ergash gapli qo'shma gaplar tarkibida esa gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshining ma'nosiga aniqlik kiritish, uni izohlashga xizmat qiladi.

1. «**Kim**» olmoshi insonga, «**nima**» olmoshi predmetga nisbatan qo'llaniladi. Biroq so'zlashuv uslubida kim o'rniga nima ishlatilish hollari uchraydi: Hakim sening nimang-shuncha jon kuydirasan. (Jonli nutq) «**Nima**» olmoshi «**ne**» va «**na**» formasida ham bo'ladi: **Ne** bo'lg'ay bir nafas men ham, Yanog'ing uzra xol bo'lsam. **Nedur** ahvoling ey, zori g'aribim. **Na** bo'ldi yorim galmadi. /Oo shuq/ «**Ne**» va «**na**» formasini kelishik affiksini. -chun

/uchun/ni qabul qiladi: **Nega** avval aytmading, **neki** so'raysan mendan. Ko'rdim-ko'rdim **nani** ko'rdim-tog'larda sanoni ko'rdim. Eski va hozirgi o'zbek adabiy tilimizda «**nechuk**» olmoshi ishlatiladi. Bu olmosh partik nutqqa xos bo'lib, gapga obrazlilik, intonatsionik tusini beradi. **Nechuk** olmoshi sinim bo'lib, qanday, qanday qilib, nega, nima sabab bo'lib kabi so'z va iboralarga sinonim bo'lib qo'llanadi. **Nechuk** asingizdan chiqdi, enajon. /O.Yo./ Bu **nechuk** qabohat, bu **nechuk** taqdir, Mo'min Mirzo alom, seni o'ldirdilar. (A.O.)

2. «**Qanday**», «**qanaqa**» olmoshlari o'zaro sinonim bo'lib qo'llana oladi. Bunday almashinish ma'noga kuchli ta'sir etmaydi. Aniqlanmish «hol-ahvol» tarzidagi so'zlar bo'lganda, «**qalay**», «**qay**» olmoshlari ham ularga sinonim bo'la oladi. «**Qalay**» olmoshi ko'pincha kesim vazifasida keladi va ega vazifasidagi so'zdan anglashilgan shaxs-predmetning ahvol-vaziyati to'g'risida so'roqni bildiradi va so'roqning ijobiy munosabatini aks ettiradi. Aniq so'roq emas, inkor tasdiq yoki tasdiqni inkor ma'nosi uchun qo'llanganda, «**qay**» olmoshi «**qanday**», «**qanaqa**», «**qaysi**» olmoshlari bilan sinonim bo'lib kela oladi. Ommaning ko'ziga **qay yuz bilan** qaray olasan. /M. Sh.// **qanday, qaysi yuz bilan**/...

Songa nisbatan qo'llanadigan so'roq olmoshlari miqdor haqida ma'lumot olishni ko'zda tutadi. So'roq olmoshlarining aksariyati ergash gaplar yoki yoyiq sodd gaplar tarkibida shart fe'li qo'llanganda, asosiy kesimdan anglashilgan mazmunga aniqlik kiritishga xizmat qiladi: **Qachon** kelsam, shu yerdasan, **qachon** kelsam, 'seni topaman. Birinchi gapda bosh gap /shu yerdasan/da ifodalangan mavjudlikka, ikkinchi gapda asosiy kesim, /topaman/dan anglashilgan mazmunga aniqlik kiritgan.

O'zlik olmoshi

O'zlik olmoshi yakka holda va o'zi ko'rsatgan shaxs - so'z bilan birga qo'llanadi:

a/ yakka holda ishlatilganda «**o'z**» dagi egalik affiksi ko'rsatgan shaxs ta'kidlanadi, qat'iylik, alohida eslatilganlik kabi ortekalar ifoda etiladi: **O'zing** to'qib ketgan katta savatda, shaftoli

to'ldirib uzib chiqaman. /G'.G'./ **O'zi** ekkani arpani, **o'zi** o'rsini (Jonli nutq);

b/ kishilik olmoshlari bilan qo'llanganda, ana shu kishilik olmoshi ko'rsatgan shaxslarning ajratilganligi, tanholigi ifodalanadi. Vafodorim sen **o'zing** /Qo'shiq/. Men **o'zim** bajaraman bu ishni (Jonli nutq) kabi.

Belgilash olmoshlari

Belgilash olmoshlarining bir gruppasi /**har, har kim, har qanday, har qaysi** kabilar/, predmetlarni yakkaga ajratib, so'ng umumlashtirishga, umum ichida yakkaning roli alohida ekanligini kuchaytirib ta'kidlashga xizmat qiladi. **Har kimsa** vafo qilsa, vafo topqusidir /B/ **Har bahorda** shu bo'lar takror, **har bahor** ham shunday o'tadi /H.O./ **Har qanday obi havo** sharoitida ham rejani bajarganmiz. /Gaz./.

Ikkinchi gruppada belgilash olmoshlari /**bari, barchaga, hamma, butun, jami** kabilar/ orqali nutq paytida predmetlarning ayrim-ayrim holati emas, umuman-jami haqida fikr yuritilayotgani ifodalanadi. Bunda ta'kid, kuchaytirish o'ttenkasi bo'lmaydi, Neyt-rallik ustun turadi. Qiyoslang: To'garakning **har bir** a'zosi ma'ruza qildi - To'garakning **hamma** a'zosi...

«**Bari**», «**barcha**», «**hamma**», «**jami**» olmoshlari ham o'zaro farq qiladi. «**Bari**», «**barcha**» olmoshlarida ma'no bir oz kuchli, «**hamma**», «**jami**» da esa nisbatan kuchsiz. So'zlovchi nutq jaryonida ularning bu xususiyatini hisobga oladi, qay biri o'rinni bo'lsa o'shani ishlatadi.

Fe'l uslubi

Obyektiv olamni voqea-hodisasi yuzasidan axborot berish va olish, inson his-tuyg'ulari va borliqqa munosabatlari fe'l formallari orqali ifoda etiladi. Shuning uchun ham fe'l formallarining qo'llanishidagi o'ziga xosliklar uslubiy jihatdan go'yat muhimdir. Nutqda fe'l formallarining grammatik jihatdan to'g'ri qo'llanishi oddiy uslubiyatga xos bo'lib, fikrni to'g'ri va aniq bayon etishda asosiy vosita, mezon hisoblanadi. Ularning fikran nozik o'ttenkalarini ifoda-

lashga xizmat qilishi esa ekspressiv uslubiyatning asosi bo'lib, so'zlovchiga turli munosabatlarni bayon etish imkonini beradi. Bino-barin quyida ana shular yuzasidan fikr yuritamiz.

Fe'l zamon formalari

«Zamon» so'zi filosofik va grammatik tushunchalarni ifodalaydi. Filosofik zamon materiyaning mavjudlik formasini, grammatik zamon esa voqelikni nutq so'zlanib turgan payt munosabatini aks ettiradi.

Ish-harakat ma'lum makon va zamonda ro'y beradi. So'zlovchi ma'lum ish-harakat haqida tinglovchiga axborot bermoqchi, tinglovchidan axborot olmoqchi bo'lganda, ana shu ish-harakatni aniq ifodalovchi zamon ko'rsatkichlaridan foydalanadi.

Fe'l zamonlari ish-harakatning nutq paytiga aloqasiga ko'ra belgilanadi va maxsus shakllar orqali reallashadi. Masalan: o'tgan zamon fe'llari nutq paytidan oldin voqe bo'lgan /voqe bo'lmagan/ ish-harakat haqida axborot beradi. So'roq, taajjub va boshqa modal ma'no ottenkalari o'tgan zamon formasiga maxsus forma /yordamchi so'z/ yoki gapga so'roq so'zlarni kiritish bilan hosil qilinadi.

Zamon ko'rsatkichlarining biror zamonga xosligi qat'iy emas. Masalan, o'tgan zamon ko'rsatkichi, **-di**, **-gan**, **-gan edi** va boshqalar jonli nutqda hozirgi yoki kelasi zamon ma'nosini ifodalashi mumkin. Bunday qo'llanish jonli nutq ifodasi sifatida badiiy uslubda ham uchraydi.

O'tgan zamon fe'l formalari

O'tgan zamoni ko'rsatishga xizmat qiluvchi formalar aniqlik va turli modal munosabatlarni ifodalashiga ko'ra o'zaro farq qiladi. Shuning uchun ular yaqin o'tgan, uzoq o'tgan, o'tgan zamon hikoya, davom fe'llari kabi turlarga ajraladi. Har bir tur ma'lum bir uslubiy vazifa bajaradi. So'zlovchi ma'lum bir voqelikni ifodalashda o'z maqsadiga ko'ra turli zamon shaklidan foydalanishi mumkin. Masalan, u keldi formasida so'zlovchi yaqindagina voqe bo'lgan harakatni aniq bilganligini ifoda etsa, ayai shu harakatni

«u kelgan» formasida qo'llash bilan uzoq o'tgan zamoni emas, balki «Men bilaman», «men ko'rdim» kabi ottenkani qo'shib ifodalaydi. Demak, **-di** va **-gan** formalari o'rtasidagi vaqt munosabati ba'zan o'zgarishligi mumkin.

-b /ib/ formali o'tgan zamon aslida «kutilganda» yoki «kutilmaganda ro'y bermoq» ottenkasi bilan bog'liq... Shunday katta kitobni bir kunda **o'qib chiqibman**.

... yo'l yursa ham mo'l yuribdi. U kecha kelibdi kabilarda esa eshitib bilganlik, **-b /-ib/ -edi** shaklida esa eslaganlik ottenkasi mavjud. **-b /-ib/ -edi** shakli adabiy uslubda ko'proq ishlatiladi.

Hozirgi zamon fe'l formalari aslida uslubiyat uchun bir zamon formasining boshqa zamon ma'nosi uchun qo'llanishi xarakterlidir.

Hozirgi zamon formalari mazmun jihatdan nozik ottenkalarga ega va turli nutq uslubiga xos.

1 - **yap** formasi barcha nutq uslubiga xos va harakatning davom etayotganini ko'rsatadi;

2 - **yotir** formasi adabiy uslubga xosligi bilan yuqoridagi formadan farq qiladi;

3 - **moqda** formasi adabiy /she'riy/ uslubga xos va o'zakdan anglashilgan harakat bilan bandlik ottenkasini ifodalaydi.¹

- **moqda** formasi - **yap** va - **yotir** formasiga nisbatan rasmiylik va davomiylik ottenkasiga ega: ...bormi samar **ketmoq-daman**. /Qo'shiq/. Bu o'rinda - **yap**, **-yotir** formalari qo'llash mumkin emas.

O'tgan zamon formasidagi ayrim fe'llar /**yot**, **tur**, **yur**, **o'tir**/ o'zidan oldin kelgan ravishdosh bilan analitik forma hosil qilganda, denotativ ma'nosidan uzoqlashib, hozirgi zamon davom fe'llarini hosil qiladi: «**o'tirmoq**» fe'li boshlangan harakatning davom etayotgani ma'nosini anglatadi: U xat **yozib o'tiribdi** /o'tirish ottenkasi keyingi o'rinda/. Choy **ichib o'tiribdi** kabi.

Bu forma inkor qilish, biror harakatni qilmaslik kerak edi, ma'nosi uchun ham qo'llanadi va afsus ottenkasini ifoda etadi. Bu ma'noni kuchaytirish uchun ba'zan - **a** yuklamasi qo'llanadi. Hech

¹ Qarang: G'ulomov A. Fe'l. - Toshkent. 1954, 55-bet.

kim kelmagan, sen bo'lsang **kelib o'tiribsan-a** /Jonli nutq/ ... yozma dedim-u, **yozi b o'tiribsan-a** va boshqalar.

Ko'rinadiki, zamon ko'rsatkichlari nutq jarayonida turlicha o'ttenka ifodasi uchun qo'llanishi mumkin. So'zlovchiga o'zi ifodalamoqchi bo'lgan mazmuni tinglovchiga mumkin qadar aniqroq yetkazmoq uchun ulardan mosini tanlab ishlatadi.

Kelasi zamon fe'l formalari

Kelasi zamon ifodalashga xizmat qiluvchi **-ajak** morfemasi shevaga xos bo'lib, ba'zan vazn, qofiya, bo'g'in talabi bilan she'riy asarlarda uchrab turadi, lekin bu o'zbek adabiy tili uchun tipik emas. Balki kelasi zamon ifodalovchi adabiy forma-morfema **-moqchi** va **-digan** hisoblanadi. Bu shakllar **/-ajak ham/** bir yadro ma'noga birlashsa ham, lekin turlicha o'ttenkaga ega:

a) **-moqchi** orqali hosil qilingan forma maqsad o'ttenkasini qat'iy ifodalaydi: ferma uchun mashina olib berishmoqchi. (Gaz.) Sho'xroq yigit bari-bir **o'tmoqchi** bo'lib yelkasini urib oldi. (Gaz.).

Fe'l mayllari

Fe'l mayllarining har biri nutq vaziyatiga ko'ra turlicha modal munosabatlarini ifodalashi mumkin. Masalan, hamma ishlayapti, sen dam olib o'tiribsan gapida «dam olib o'tiribsan» fe'li axborot emas, balki koyish, norozilik, afsus o'ttenkasini beradi. **Bu yerdan hoziroq ket** gapida «ket» fe'li oddiy buyruq ma'nosiga qistash /achinish/, qat'iy buyruq, do'q urish kabi o'ttenkani qo'shadi va hokazo.

Fe'l mayllarining biri o'rnida ikkinchisi qo'llanishi turlicha modal munosabatlarni ifodalaganligi tufayli, ular uslubiy xususiyat kasb etadi.

Ijro mayli

Ijro maylidagi ayrim fe'llar nutq paytida emas, ma'lum vaqtdan keyin bajariladigan ish-harakatni bajarishga da'vat-buyruq ma'nosi uchun qo'llanadi: ovqatga urinamiz: sen o't yoqasan, sen

choyga qaraysan, sen mehmonlarni kutasan. Agar bu gapda fe'l buyruq formasida bo'lganda, hoziroq boshlash buyurilgan bo'lardi: Solih, choyga **qara**, sen qozonga **o't yoq** kabi.

Ikkinchi shaxsga nisbatan da'vat-buyruq ma'nosi uchun aniq mayldagi I shaxsning ko'pligidagi fe'l qo'llanishi mumkin: Qani **ketdik**, **yur** /Jonli nutq/ Bunda emotsionallik ma'nosi kuchayadi. **Boshladik** o'rtoqlar. Qani do'stlar, paxtani terishga **boshladik** /Jonli nutq/.

Buyruq mayli

Buyruq mayli formasi ijro mayli ma'nosi uchun qo'llanganda, piching, ta'na, e'tiroz ottenkalari qo'shiladi va nutq ta'sirchanligi kuchayadi. Bolani o'qitish o'rniga xizimatingizni qildiring, yana urdiring! Axir sizda insof bormi! /Yo.Sh./

So'zlovchi o'zi nazarda tutgan payt ma'nosiga shart ottenkasini qo'shib ifodalamoqchi bo'lganda, buyruq mayli shaklidan foydalanish mumkin: Bahor **kelsin**, ishni boshlab yuboramiz. Paxtalar to'la **ochilsin**, mashina terimini boshlab yuboramiz. Hamma to'plansin, birgalashib jo'naymiz kabi.

Shart mayli

Shart mayli formalarining istak, xohish, maslahat, da'vat chaqiriq kabi ma'nolarga xizmat qilishi mumkinligi ma'lum. Bu ma'no ottenkalari nutq jarayonida vaziyatni yumshatish, odobli munosabat, hurmat ifodasi vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

- **sa+bo'ladimi**, **-sa+bormi** shakli ijro mayli formasiga sinonim bo'lib, kutilmaganda ro'y bergan, shuningdek, istak-shart bilan bog'liq bo'lgan voqealarni ifodalashga xizmat qiladi: ... ketayotgan edim, ro'paramdan yo'lbars **chiqib qolsa bo'ladimi**: /A.Q./ Hakim **kelib qolsa bormi**, ko'ngildagiday bo'lardi-da. /Jonli nutq./ Hozir **borsang bormi**, naqd tepasidan chiqarding-da kabi.

Shaxs-son formalari

Fe'llardagi shaxs-son affikslari kishilik olmoshlari bilan qat'iy bog'langan. So'zlovchi nutq jarayonida kamchilik, manmanlik.

jiddiyat, qat'iylik, mag'rurlik kabi ottekalarni ifodalash uchun birlik yoki ko'plikdagi biror shaxsni ko'rsatuvchi kishilik olmoshini boshqa shaxsni ko'rsatuvchi olmosh bilan almashtiradi.

Kamtarlik yoki g'ururlanish ottenkasi uchun almashinish I shaxs doirasida ro'y beradi va bunday holat oddiy so'zlashuv uslubiga xosdir. Biroq nutqiy faoliyatni aniq ko'rsatish maqsadida badiiy uslubda ham ishlatiladi.

Masalan: Oldingi yutuq bilan **qutlaymiz** (O.) Yana qanday **gunoh qilib qo'ydik**. /U./ Biz ham qaynonasi **sevadiganlardanmiz**. /Jonli nutq./ O'zimiz **tanlaganmiz**, qolganini keyinroq **eshitarmiz**. /Og'z.so'zl./

Boshqacha ma'no ottenkalari har uch shaxs doirasidagi almashinishlar orqali ifodalana beradi.

So'zlovchi ish-harakatga aloqasi bo'lmagani holda o'zini uning ishtirokchisiday ko'rsatib, II shaxs o'rnida I shaxs shaklini qo'llaydi va bu bilan kamsitish, kinoya, maslahat, chaqiriq, murojaat kabi ottenkalarni ifoda etadi: Terim sur'atini susaytiramizda, aybni havoga **yuklaymiz** /kesatiq./, **xatolarni bo'ynimizga olsak**, yomon bo'lmaydi /da'vat/, Latifjon, mashina terimini **kuchaytiraylik** /da'vat, chaqiriq/ kabi.

So'zlovchi nutq jarayonida o'ziga bog'liq ish-harakatning umumga aloqadorligini ifodalash maqsadida I shaxs birlik shaklida qo'llanishi lozim bo'lgan fe'lni II shaxsning birligi formasida qo'llaydi. U yerda turish yaxshiku-ya, ulfatchilikni **xohlab qolsang**, biron do'konga **kirasan** ... hech kimning og'zidan nojo'ya gap **eshitmaysan**. Ustaligini **qara-ya**. Nimadan daromad qilishini ham **bilmaysan** /G/.

Bunday qo'llanishda, umumga xoslikdan tashqari, ma'no kuchsizlanadi: «**kiraman**», «**eshitmayman**» shaklida esa umumiylik yo'qoladi, bir kishiga aloqadorlik qat'iylashadi. Bu xil almashinishlar badiiy tasviriylik yoki qisman emotsionallikni yuzaga keltiradi.

Umumiylikni yanada kuchaytirish shakli tariqasida ba'zan gap oxirida «**odam**», «**kishi**» so'zlari qo'shib ishlatiladi: Bu yerdan uch yil ot **chopsang** ham biron mamlakatga **chiqmaysan kishi**. Bunda

men /biz/ ham, sen /siz/ ham, u /ular/ ham fe'dan angla-
shilgan harakat ishtirokchisi bo'lishi mumkinligi ottenkasi
anglashiladi.

Ma'lum bir psixik /g'amginlik yoki xursandlik/ holatda so'z-
lovchi ichki nutq formasidan foydalanishi - o'ziga o'zi gapirishi
mumkin. Bunday chog'da u o'z nomini /taxallusi, laqabi, mansabi
va boshqalar/ atab, undalma formasida /III shaxs/ unga muro-
jaat etadi. Bu bilan u o'z nutqining ta'sir kuchini oshiradi, vazii-
yatga nisbatan kishida /o'quvchida/ ma'lum tarzda biron xil tuy-
g'u uyg'otadi. Masalan: Unday bo'lsa, Mulla To'lan, u dunyoga
keta ber. Mulla Xolmat, kimga **yon bosyapsan** o'zi? /H.H./
To'xta, qayoqqa ketayapsan, Husan sher. /Jonli nutq/

Bunday qo'llanishda gapning kesimi III shaxs formasida bo'-
lishi ham mumkin. Masalan: qani, o'rtoq brigadir, bir **o'ylab ko'r-**
sinlar-chi...Qani To'ravoy, yeng shimarib **ishga kirishsinlar-chi!**

Bunday gaplarda kamtarlik, qat'iylik kabi ottenkalar ortadi
va shaxsning o'ziga-o'zi gapirayotgani avvalgi gap-tuzilmadan yoki
avtorning remarkasidan bilinib turadi.

Og'zaki nutq uslubida kamtarlik, erkalash, hazil-mutoyiba,
kesatq kabi ottenkalarini qo'shib ifodalash maqsadida so'zlovchi II
shaxsga murojaat etganda, fe'lni I shaxsning ko'pligi formasida
qo'llashi mumkin: Yaxshi dam oldikmi? /hurmat, hazil, erkalash
ottenkalari/. To'yib uxladikmi? /kesatq, piching ottenkasi./

II shaxs birlik shakli tengqurlar muomalasida qo'shimcha ot-
tenka kasb etmaydi. Ammo rasmiy munosabatlarda, kichiklarning
kattalarga murojaatida hurmatsizlik, o'zini katta olish, mensimaslik
kabi ottenkalar aks ettiriladi: Sen **qilding** bu noma'qulchilikni.
Sen mani **badnom qilding** /Og'z. so'zl./ kabi.

Hurmat yoki kesatq, piching ma'nosi uchun II shaxs birlik
o'rnida uning ko'plik shakli qo'llanadi: Siz **keldingiz** /hurmat/.
Qani qizingizni **chaqiring** (Ya.) -kesatq, do'q, qat'iy buyruq.

Hurmatsizlik, do'q-po'pisa ma'nosi uchun II shaxs birlikdagi
kishilik olmoshiga **-lar** qo'shib ishlatiladi: fe'l esa birlik formada
bo'ladi, ammo mazmunan ko'plikni anglatadi: **Senlar javob bera-**

san. **Senlar** qachon biror ishni o'z vaqtida **bajarasalar** (Og'z.so'zl.) kabi.

Hurmatsizlik, do'q-po'pisa ma'nosi II shaxs ko'pligi shaklida ham uchraydi. Bu matndan anglashilib turadi: **Siz hammangiz bir bo'lasiz, doim menga qasd qilasiz...**/Masal./

Fe'ning III shaxs formasi:

a/ nutq amal, unvon, mansab, kasbga ko'ra quyi turgan shaxsni bo'lganda, ko'plik shaklda qo'llanib, hurmat ma'nosi uchun xizmat qiladi: Xizmatkor. U kishi hokimga arz qilgani **bormoqchi edilar**. /G/. Nurmat ... xat yo'q, qizim... Bu xolam **qanilar?** /U/. Tojiboy usta buvanikiga **chiqib ketdilar**. /U/;

b/ hurmat, kesatiq, istehzo, piching, hurmatsizlik kabi ot-tenkalarini ifodalash uchun II shaxsning ko'plik formasi o'rnida qo'llanadi: Arzimni bir **tinglasalar**. Mening hech bir gunohim yo'q. Menga **g'azab qilmasalar**. /Masal./

Bunday qo'llanishda, ko'pincha «o'zlari» olmoshi qo'shib ishlatiladi: Kambag'alchilikdan **o'zlari** bir **o'ylab ko'rsinlar**. /G./. **O'zlari biladilar** /A.Q./ **O'zlari nima desalar** —shu. Qo'shni, **o'zlari qaysi kasbga ixlos qo'yganlar?** /Og'z.so'zl./

v/ taajjub, g'azab, quvonch kabi his-tuyg'ularni ifodalashda ham II shaxs birligi o'rnida qo'llanadi: **keldi, kutganim keldi**. /nutq hozirgi tasodifan kelib qolgan III shaxsga aloqador/ Oromi jonim **keldilar** /Qo'shiq/. Bolaginam **keldi**, bolaginamdan o'rgilay /Jonli nutq/ kabi.

Bo'lishli — bo'lishsizlik formalari

Ritorik so'roq gaplarda bo'lishli shakl bo'lishsizlik ma'nosi uchun va, aksincha, bo'lishsiz shakl bo'lishlilik uchun xizmat qilishi mumkin. Bunday chog'da gap tarkibida ko'pincha so'roq olmoshi /yuklamasi/ qo'shiladi va ohang maxsus rang oladi.

Bo'lishsizlikni ifodalovchi tipik forma — **ma** murakkab fe'llarning biriga yoki har ikkisiga qo'shilishi mumkin:

a/ so'zlovchi birinchi komponentda ifodalangan harakat-holatning inkorini tasdiqlamoqchi bo'lganda, **-ma** o'shanga qo'shiladi:

aytmay qo'yg'an kabi. Bunda har ikki komponentda oddiy voqelik qo'shimcha ottenkasiz ifoda etiladi.

-**ma** keyingi komponentga qo'shilganda, nolish, afsuslanish, ta-sodifiylik kabi ottenkalar ifodalanadi: aytib qo'ymagan /afsuski //negadir// aytish kerak edi-yu, aytib qo'ymabdi-da, degan ma'nolar/;

b/ -**ma** fe'lning har ikki komponentiga qo'shilganda oddiy inkorni emas, qat'iylik, jiddiylik, zarurlik ottenkalari bilan qorish-gan tasdiq ma'nosini ifodalaydi: Sen borgan joylarga men ham **bormay qolmayman** /Qo'shiq/ Bu ishni oxiriga **yetkazmay qo'y-ganman** (Og'z.so'zl.);

v/ murakkab fe'l tarkibida «**emas**» qo'llanganda o'zidan oldingi sodda /murakkab/ fe'l formalari ma'nosini-tasdiqni inkor etadi. /o'qigan emas/, Inkorni-inkor etadi, /o'qimagan emas/ «**Yo'q**» va «**na**» so'zlari inkor ifodalasa ham, fe'lga bo'lishsizlik tusini bermaydi. Shuning uchun bu haqda inkor gaplar bahsida fikr yuritamiz.

Ravish uslubi-yati

Nutq jarayonida ish-harakat bilan bog'liq bo'lgan holat, o'rin, payt, sabab, maqsad va miqdor tushunchalari yuzasidan ma'lumot berish ko'zda tutilganda, ravishni u yoki bu turidan foydalaniladi. Holat ravishlari, ayniqsa, -**ona**, -**larecha**, -**day**, /**dek**/ formalari orqali hosil qilingan ko'rinishlari og'zaki va badiiy uslubga xos bo'lib, nutqqa ko'tarinkilik, joziba baxsh etadi, voqelikni bo'rttirib ifodalaydi: Dushmanga qarshi mardona kurashdi. Cho'qqilar osmon bilan tutashgandek ko'rinadi. Jangovar topshiriq mardlarcha baja-rildi kabi.

Payt-o'rin, sabab va maqsad ravishlari barcha nutq uslubida qo'llanib, asosan, voqelik to'g'risida mumkin qadar aniq ma'lumot berish uchun xizmat qiladi: **Kecha** avtomatni ko'targan bilak, **Bugun** qo'lga oldi mehnat teshasin. «Pastda go'yoki bahor» /M. B./

Miqdor-daraja ravishlari ham barcha nutq uslubiga xos, lekin ular muayyan maqsadga xizmat qiladi.

Ma'lumki, miqdor ravishlari son tushunchasi bilan zich bog'langan. Shuning uchun ham ular, ko'pincha, predmet /ba'zan ish-harakat/ning noma'lum miqdorini ko'rsatadi. So'zlovchi nutq paytida predmet yoki ish-harakatning aniq emas, balki umuman miqdori yuzasidan axborot bermoqchi bo'lganda, ulardan birini anglab ishlatadi. Masalan: Yig'ilishga ancha odam qatnashdi. Bu gapda nutq payti uchun odamlar soni qancha ekani emas, umuman, oz emasligi muhim. Voqelik jarayonida so'zlovchi uchun ham bu miqdorning aniqligi muhim emas edi, shuning uchun sanab o'tilmagan. Demak, daraja-miqdor ravishlari sanamaganlik, sanoqning muhim emasligi tushunchalarini ifoda etadi. «**Xiyla**», «**sal**» /«**sal-pal**»/ /«**oz-moz**»/, «**picha**» kabi ravishlar hurmat, tortinish, iltimos, kamtarlik ottenkalarini aks ettiradi. **Xiyla** yordamlashdik, **oz-moz** qarashib yuboring. Tobim qochgan ko'rinadi mening **oz-moz**. /G'.G'./.

«**Oz**, **kam**» ravishlarida esa jiddiylik, qat'iylik ottenkasi mavjud. Solishtiring: **xiyla** yordamlashdik, /demak, ko'p ham unchalik emas, ishqilib, yordamlashdik/ -**oz** yordamlashdik, /demak, ko'proq yordamlashish kerak edi, lekin oz yordamlashdik/.

«**Ko'p**», «**ancha**», «**allaqancha**», «**talay**», «**bir talay**», «**bir qancha**» kabilar gumon qilinganidan ko'ra ortiqroq, «**ancha-muncha**», «**xiylagina**» kabilar esa gumon qilingan darajadagi miqdor tushunchalarini ifoda etadi: Qiyoslang: yig'ilishga odam **ko'p** to'plandi-... **oz-moz** /**xiylagina** // **uncha-muncha** to'plandi. Xalq xo'jaligi uchun **ko'pgina** narsa olindi.

So'zlovchi nutq jarayonida o'zi ifoda etmoqchi bo'lgan fikrni tinglovchiga imkoni boricha aniq bayon etmoq uchun yuqoridagi ravishlardan eng mosini tanlab ishlatadi va bu bilan tinglovchiga, voqelikka turlicha modal munosabatlarini ham ifoda etadi.

Ko'makchilar usiubiyati

Ko'makchilar ko'pincha kelishik affikslari bilan vazifadosh bo'ladi, demak, ular analitik forma hosil qiladi. Lekin bu degani kelishik affikslari bilan ko'makchilarning leksik-semantik vazifasi

bir xil degani emas. Odatda kelishikli tuzilmalarga nisbatan ko'makchili tuzilmalarda mazmun ustunligi sezilib turadi. Masalan:... bu kitobni ukamga oldim - ukam **uchun** oldim. /Keyingi gapda atalganlik tushunchasi qat'iyroq/.

Mazmunga ko'ra gruppalanuvchi ko'makchilarning har bir to'dasi biror kelishik formasiga vazifadosh yoki shu forma bilan qo'llanishga muvofiqlashgan bo'ladi. Masalan, payt tushunchasi bilan bog'langan «**avval**», «**keyin**», «**so'ng**» kabilar chiqish kelishigi bilan; «**uchun**», «**orqali**» kabilar bosh kelishik shakli bilan qo'llanishga moslangan.

Yoki: «**bilan**», «**orqali**» ko'makchilari - **da** formasi, «**uchun**», «**sari**», «**tomon**» ko'makchilari - **ga** formasi bilan vazifadosh bo'lib qo'llana oladi.

Ko'makchilar biror nutq uslubida ko'proq qo'llanishi bilan ham farqlanishi mumkin. Masalan, «**orqali**», «**sari**», «**so'ng**», «**avval**», «**burin**» kabilar ko'proq badiiy va ilmiy nutqqa xos bo'lsa, «**bilan**», «**tomon**», «**oldin**», «**keyin**» kabilar barcha nutq uslubida ishlatila beradi.

«**Bilan**», «**orqali**» ko'makchilari biror ish-harakatni yuzaga chiqarishda o'zidan oldingi so'z vosita bo'lgan chog'da - **da** formasiga vazifadosh bo'lib qo'llana oladi: **Qalam bilan** yozdi-qalamda yozdi. **Poyezdda** ketdi-poyezd bilan ketdi. **Telefon // bilan // orqali** gaplashdi kabi.

«**Bilan**» fe'l formasi bilan qo'llanganda **gan + da** shakliga sinonim bo'la oladi. Biroq fe'l+bilan formasida «shu ondayoq» tushunchasi aks etsa. -gan +da formasida esa vaqt qisqaligi tushunchasi bo'lmaydi: **Tong otishi bilan // otganda** yo'lga chiqamiz.

«**Uchun**» ko'makchisi ish-harakatning o'zidan oldingi so'zdan anglashilgan predmetga atalganini bildirganda, biror harakatning ro'y berishiga ikkinchi bir harakat sabab, maqsad, natija bo'lganda -ga formasiga vazifadosh bo'lib qo'llana oladi: ...paxtazorni **aylanish uchun // aylanishga** jo'nadi. **Kelmagani uchun // kelmaganiga** koyidi... kabi. /**Nega, nechun** formalari «**nima+ga**» va «**nima+uchun**» ning qisqargan shaklidir/.

«Sari» ko'makchisi, asosan, poetik nutqqa xos bo'lib, ba'zan -ga formasiga vazifadosh bo'lib qo'llanadi. -ga formasi ba'zan «tomon» ko'makchisiga, ba'zan undan oldingi ot/otlashgan so'zga qo'shiladi. **Maktab tomonga // maktabga tomon** ketdi. Birinchi holatda harakat yo'nalishi doira shaklida / maktab va maktab atrofi/, ikkinchi holatda esa harakat yo'nalishi - to'g'ri chiziq shaklida /to'g'ridan-to'g'ri maktabga/ tasavvur etiladi.

«Bilan», «orqali» ko'makchilari «yurmoq», «kiymoq», «kelmoq», «jo'namoq», «harakatlanmoq» kabi fe'llar tomonidan boshqarilgan chiqish kelishigidagi so'z bilan vazifadosh bo'la oladi. Bunday chog'da o'rin ma'nosiga «bilan» ko'makchisining birgalik, «orqali» ko'makchisining vositalik ma'nosi qo'shiladi. (**Yo'l bilan** boraversangiz, to'g'ri o'zidan chiqasiz-yo'l ham boraveradi, siz ham boraverasiz, yo'l sizni olib boradi, degan ottenka). **Yo'ldan boraversangiz** formasida esa «boshqa joydan emas, o'sha yo'ldan, siz davom eta berasiz» ottenkasi mavjud, demak, bu yerda «bilan» va -danning denotativ ma'nosi konnatativ ma'nosi bilan birlashib-chatishib ketgan.

«Ko'ra» ko'makchisi harakat bildiruvchi so'zlar bilan qo'llanib, uni kirish bo'lakka aylantiruvchi -cha formasiga sinonim bo'la oladi: **Aytishlariga ko'ra, // aytishlaricha**, olomon allaqachon to'plangan /jonli nutq/. Bu holat -ga qaraganda tuzilmasida ham uchraydi.

«Haqida», «to'g'risida» ko'makchilari tushum formasi bilan vazifadosh bo'lib qo'llanishi mumkin. Obyekt tushum shaklida bo'lganda, harakatning to'g'ridan-to'g'ri yo'nalishi, aniq nima ekanlik, sanash ottenkasi, ot+haqida formasida esa obyektning figuralligi umuman nima ekanligi ottenkasi ifoda etiladi. Masalan: **kamchiliklarni gapiring - kamchilik haqida gapiring. Yutuqlardan so'zlang, yutuqlar haqida so'zlang** kabi.

Bunday chog'da «gapiring», «so'zlang» kabi nutq fe'llari boshqaruvchi bo'ladi. /«ayting» fe'li mustasno/.

Chiqish formasi tushum formasi o'rnida qo'llanganda, yuqoridagi ko'makchilar bilan vazifadosh bo'ladi. Qiyoslash: kamchiliklarni gapiring - kamchiliklardan gapiring -kamchiliklar haqida

gapiring. «-ni gapiring» formasida to'g'ridan-to'g'ri, aniq va barchasini ma'nosi, «-dan gapiring» shaklida hammasini bo'lmasa ham ma'nosi. «haqida gapiring» shaklida esa kamchiliklar va u bilan bog'liq narsalar ma'nosi mavjud.

«Uzra» ko'makchisi badiiy nutqqa xos bo'lib, o'rin formasi bilan vazifadosh qo'llanadi. O'rin kelishigi formasida maydon torligi, **uzra** formasida maydon kengligi va maydon usti ottenkasi mavjud: boshimizda quyosh porladi-boshimiz **uzra** quyosh porladi. **Shaharda osoyishtalik hukmron – Shahar uzra osoyishtalik hukmron** kabi.

Yuklamalar uslubi

Yuklamalar so'z yoki gaplarga qo'shimcha ma'no orttirish bilan xarakterlanadi va bu ma'nolar fikrni mumkin qadar aniq ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Ular so'z va gaplarni o'zaro bog'lashda ham xizmat qilishi mumkin.

So'z yuklamalar ayirish-chegaralash, kuchaytirish, o'xshatish kabi ma'nolarni ifodalab, ayni bir xil tuzilishidagi gaplarni nozik ottenka bilan o'zaro ajratadi. Masalan: ...men keldim. **Faqat** men keldim. **Faqat** yotmas chegarada bir inson – **Nahotki** yerimiz chappa aylanib, **nahotki** daryolar o'qar teskari?! Affiks yuklamalar nozik ottenka ifodalash bilan birga ba'zan bog'lovchi vazifasida kelishi, ba'zan so'z, gapga o'zgacha tus berishi bilan so'z yuklamalardan farq qiladi.

Vaziyat va so'zlovchining ruhiy holatiga ko'ra ayrim affiks yuklamalar turlicha ottenkaga ega bo'lishi mumkin. Masalan: **-da** yuklamasi yordami bilan **boraman-da**, **kelaman** ko'rinishidagi tuzilmalarda ta'kid; **boraman-da** tipidagi konstruksiyalarda «ishqilib hozirmi, keyinmi» ma'nosi; **men-da boraman** tarzidagi gaplarda boshqalar bilan birga harakatlanish ottenkasi ifoda etiladi.

-a yuklamasi, asosan so'roq gaplarni hosil qiladi. Lekin ayrim holatlarda afsuslanish, ajablanish ottenkalarini ham ifoda etadi. So'zlovchi nutq jarayonida tinglovchi ifodalagan fikrga noroziligi yoki xayrixohligini bildirish uchun maxsus /tinglovchi gapini inkor voki tasdiq qiladigan / gaplardan foydalanib o'tirmaydi-da.

uning gapiga ishora qiluvchi formaga /gapga/ -a yuklamasini qo'shib ishlatadi: shu gapni **aytibsan-a** ... nega aytding/, aytmaslik kerak edi. /norozilik ma'nosi/. Yaxshi **kelibsan-a** /quvonish ma'nosi/. ...**Aytasan-a** .../aytmaysan ma'nosi/.

-**da** yuklamasi butun gapga yoki ayrim so'zga turlicha ottenka qo'shishi mumkin. Butun gapga aloqador bo'lganda, gap oxirida keladi va ta'kid, rozilik kabi ottenkani beradi. U yerga Hakim **boradi-da** /maylimi, degan ottenka/. Men **boraman-da**. /ta'kid va rozilik ottenkasi/. -**da** ning ma'nosi faqat o'zi qo'shilgan so'zga aloqador bo'lganda, gap oxirida emas, orada keladi: **Men-da** boraman/boshqalar qatori men ham ottenkasi/. Bunday qo'llanish, asosan, badiiy nutqqa xos.

- **ku** yuklamasi ta'kid, o'ylanish, qat'iylik kabi ottenkalarni ifodalaydi. Ta'kid ma'nosi uchun bu yuklama gap oxirida ishlatiladi: o'tgan yili **tug'ildim-ku** /Masal/ Eh, kelmay qolishini **bilardim-ku** (Jonli nutq) kabi.

- Qat'iylik ma'nosi uchun ham gap oxirida /Bu gap bir yoki bir necha bo'lakdan iborat bo'lishi mumkin./ ishlatiladi: Hamma buyrug'ingizni **bajaryapti-ku!** Tosh yog'ayotgani **yo'q-ku**, axir! O'ylanish ma'nosi uchun gap o'rtasida ishlatiladi, -ku biroz cho'zib aytiladi: **Men-kuu** bora beraman ... **Yomg'ir-kuu** tindi, lekin havo ... sovidi.

- **u** /**yu**/ yuklamasi ham ta'kid, norozilik, o'ylanish, hayratlanish kabi ottenkalarni ifodalaydi: **Aytasan-u**, qaytasan /ta'kid/. **Men-u** - boraveraman /o'ylanish/, bugunoq yetib **kelibdi-yu** /hayratlanish/. Tinglovchi uchun nomaqbul bo'lgan ish topshirilganda, uni bajarish imkoniyati chegarali ekanida norozilik ottenkasi uchun -**u** yuklamasi ishlatiladi. Bu yigitni ketkaz bu yerdan. -U **ukam-u**. ... /qanday qilib ketkazaman ottenkasi/.

- **oq** /**yoq**/ yuklamasi ta'kid, ayirish, chegaralash ottekasini beradi. So'zlovchi ma'lum bir fikrni qat'iy ifodalashda, boshqa bir shaxsning harakati yoki gapidan norozi bo'lganda -**oq**, /**yoq**/ dan foydalanishi mumkin. Dalaga **hoziroq** jo'nayman. /ta'kid, ayirish/ Bu ishni **o'zimoq** bajara qolay /norozilik, jiddiylik/.

-chi yuklamasi so'roq ma'nosidan tashqari ta'kid, eslatish, o'ylanish kabi ottenkalarni ifodalashga ham xizmat qiladi. So'zlovchi bir yoki bir necha kishiga aloqador gapni aytib bo'lgach, bir kishi /tinglovchi/ga alohida topshiriq berganda, «sen», «siz» olmoshiga **-chi** ni qo'shib ishlatadi: **Siz-chi** /**-chi** urg'u oladi, cho'ziladi/ xirmonda ishlaysiz. Vaziyatga ko'ra bunday gaplarda qistov ham, ta'kid ham, eslatish ham, o'ylanish ham aks etishi mumkin. Bu so'zlovchining nutq paytidagi holati, mimikasi, pauzasi bilan bog'liq, **-chi** esa gap ichida, ko'pincha, gap boshida keladi: **Ertaga-chi**, biz bolalar teatriga boramiz. Tezroq **borsang-chi!** kabi.

SINTAKTIK USLUBIYAT

1. Kirish. Sintaktik uslubiyat obyekti. Maqsad va vazifalari.

1. Sintaktik qurilish va uning ko'p variantlilik, fikr ifodalash vositalarining boy va xilma-xil formalarga egaligi obyektiv olam voqea-hodisalari yuzasidan axborot berish, olish, turlicha modal munosabatlarni ifodalashda keng imkoniyatlar ochib beradi. Mashhur tilshunos olimlar, jumladan M. Verdi, I.R.Galperin, A.I. Yefimov, V.V. Vinogradov, A.N.Gvozdev, D.E.Rozental, A. Mamajonov kabilar sintaktik kategoriyalarning uslubiy obyekt sifatida muhim o'rin tutishini alohida ta'kidlab o'tganlar.

So'zni tanlash bilan birga uni o'z o'rnida ishlatish, gapni to'g'ri qurish va maxsus ohang bilan aytish, tanlangan birikmaning mantiqiy asoslilik, sodda va qo'shma gaplardan foydalanishdagi o'ziga xosliklar, inversiyani o'rinli hosil qilish va boshqalar sintaktik uslubiyatning asosiy tekshirish obyektidir.

Sintaktik uslubiyatda, asosan, ekspressivlik bilan bog'liq bo'lgan tuzilmalar yuzasidan bahs yuritiladi. Shu bilan birga, o'zaro sinonim bo'lgan yoki bo'la oladigan sintaktik birliklarning ma'nolari, har bir birlikda zuhur etilgan nozik ottenkalar nimalardan iboratligi kabi masalalar ham, iloji boricha, tahlil etiladi.

2. Sintaktik kategoriyalarning aksariyati barcha nutq uslublarida faol ishlatila beradi. Lekin bir qator sintaktik birliklar bor-ki, uslubiy jihatdan chegaralanganligi bilan ajralib turadi. Masalan, ravishdosh va sifatdosh oborotlar, bog'lovchilarning ayrim turlari, qo'shma gaplarning ko'pchiligi kitobiy nutq uslubiga xosdir. Biroq ularni chegaralash, faqatgina biror nutq uslubiga qat'iy bog'lab qo'yish mumkin emas. Demak, biror kategoriya biror nutqqa xos deyilganda, uning shu uslubda nisbatan ko'proq, boshqasida ozroq ishlatilishi nazarda tutiladi.

Sintaktik sinonimiya uslubiy tadqiqotda katta ahamiyatga ega. Sintaktik sinonimiya fikrni aniq ifodalashda, obyektiv olam hodisalarini to'g'ri bayon qilishda muhim vositadir. Sintaktik sinonimiyalarning o'zaro farqini, ularda aks etgan nozik ottenkalarni sezish va ajrata bilish individning uslubiy uquv darajasini belgilaydi. Bu esa ma'lum bir sintaktik formaning qachon va qaysi nutq uslubiga xos ekanini belgilay olishga, ulardan nutqda to'g'ri foydalanishga imkon beradi.

Sinonimik birliklar biron nutq uslubida ko'proq ishlatilishi bilan farqlanib turadi. Masalan, sodda gap formalari ko'proq og'zaki nutq, xuddi shu gapga sinonim bo'lgan qo'shma gap formalari esa kitobiy-ilmii va badiiy nutqqa xos bo'ladi.

3. Sintaktik kategoriyalarning uslubiy xususiyatlarini o'rganish va tadqiq qilishda, ularning obyektiv olam hodisalarini aniqroq bayon etishdagi muvofiq-nomuvofiqligi, so'zlovchining qanday maqsadni ko'zlab fikr yuritayotgani va o'z fikrini, his-tuyg'ularini ifodalashga intilganini to'la tasavvur etishda sintaktik variantlarni qiyoslash asosiy omil hisoblanadi. Ayni chog'da bu usul fikr bayon qilishda muayyan sinonimik birliklarning qay biri muayyan nutq paytida o'rinli ekanini anglash va tanlay bilish imkonini ham beradi. Masalan: **Eshitdimki, qahramon nom olibsan.** (H.O.)- **Qahramon nom olganingni eshitdim.** Misolimizdagi qo'shma gap formasi (I gap) badiiyligi, emotsiya ottenkasiga egaligi, poetik nutqqa oidligi bilan, keyingi sodda gap formasi esa og'zaki (ham adabiy, ham so'zlashuv) uslubga xosligi bilan ajralib turadi.

Qo'shma gap formasida emotsionallik, sodda gap formasida oddiy axborot ottenkasi sezilib turadi.

Biror gapning mazmunini boshqa gap formalari bilan almashirib qo'llash transformatsiya deb ataladi. Transformatsiya sodda gapning o'z ichida yoki qo'shma gap doirasida qilinishi mumkin. Aniqrog'i, har qanday inversiya, yig'liq gapni yoyliq gapga va aksincha almashtirish, undalma, kirishlarni kiritish yoki tushirish, bir tarkibli gapni ikki tarkibli gapga va aksincha almashtirishlar barchasi transformatsiya bo'lib, tilning ichki imkoniyatlari naqadar keng, rang-barang, ifoda vositalariga boyligini anglash va ulardan o'rinli foydalanish imkonini ochishga xizmat qiladi. Bunga qanoat hosil qilmoq uchun matnshunoslikdan xabardor bo'lmoq o'zi yetarli.

Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlarining uslubiy xususiyatlari

I.1. **Darak gaplar** nutqning barcha uslublarida eng ko'p qo'llanadigan turdir. Ular, asosan, tinglovchiga voqea-hodisa, predmet, belgi, miqdor va boshqalarni tasdiqlab yoki inkor qilib axborot berish vazifasini bajaradi. Shu bilan birga gumon, sevinch, g'urur, achinish, orzu-istak, kesatliq, piching kabi modal munosabatlarni ifodalashga ham xizmat qiladi.

Bu ma'nolar kesim formasi bilan bog'liq. Ot kesimli darak gaplar kesimlik ko'rsatkichi bo'lmaganda tasviriy xarakterda bo'ladi. Kesimlik ko'rsatkichi bo'lganda, kesimdan anglashilgan leksik ma'no tasdiqlanadi, zamoni ko'rsatiladi yoki modal munosabat ifodalanadi. **Ukam-o'qituvchi-Ukam o'qituvchi bo'ldi // bo'ladi // bo'lmoqchi // bo'lar.**

2. Gumon, piching, quvonch kabi ma'no ifodalash uchun darak gaplar maxsus ohang bilan aytilishi talab etiladi. Bu nutq vaqti va nutq jarayoniga bog'liq.

3. So'zlovchi nutq jarayonida tinglovchi axborotida bayon qilingan voqelikka munosabatini ifoda etganda, uning gapini maxsus so'roq yoki undov bilan aynan takrorlaydi. Bunday holatda nutq dialogik formada bo'ladi. **Hozir keldim. -Hozir keldim?**

Hozir keldim! Kinoya, piching ma'nolari uchun ohangdan tashqari unli cho'zib talaffuz qilinadi: ...**hozir keldim? Men bajardim?** Bunday chog'da kinoya-piching yoki inkor ma'nosini aniqlashtirish, kuchaytirish maqsadida o'sha gapdan so'ng «a» yuklamasi keltiriladi. **Men ham boraman? Aaa?**

II.1. **So'roq gaplar** asosan, dialogik nutqda ishlatilib, aksariyat hollarda javob talab qiladi. Affiks yuklamalar orqali hosil qilingan so'roq gaplar qaror-farmonlar, hukmlar doirasidagi rasmiy ish va ilmiy uslublarda kam uchraydi.

So'roq olmoshlari va so'roq so'zlar orqali hosil qilingan so'roq gaplardan esa badiiy, publitsistik va so'zlashuv nutqi uslublarida ko'proq foydalaniladi.

Turlicha modal munosabat ifodalovchi so'roq gap formalari so'zlashuv va badiiy nutq uslubiga xos bo'lib, rasmiy va ilmiy uslublarda deyarli ishlatilmaydi yoki kam ishlatiladi. Ohang bilan hosil qilinadigan so'roq gap formalari so'zlashuv uslubigagina xos bo'lib, sof so'roqni emas, alohida ottenkali so'roq tushunchasini ifodalaydi.

2. So'roq turlicha his-tuyg'ular bilan qo'shilgan holda bo'lishi mumkin. Bunday tushunchani ifodalovchi gaplar ritorik so'roq gaplar deb yuritiladi. Ritorik so'roq gaplar ba'zan sof so'roq gap formasi bilan, ko'pincha esa maxsus leksik-morfologik va fonetik vositalar orqali hosil qilinadi:

a) **nahot /nahotki/ yuklamasi orqali** hosil qilingan ritorik so'roq gaplar taajjub ma'nosi bilan bog'liq bo'lib, ba'zan javob talab qiladi, ba'zan esa yo'q.

Javob talab qilmaganda xitob, javob talab qilganda so'roq ohangi ustun bo'ladi.

b) **-mi, -a yuklamalari orqali** hosil qilingan so'roq gap formalari ichki va tashqi nutq jarayonida ishlatilib, odatda javob talab qilmaydi. So'zlovchi obyektiv olam voqea-hodisalaridan hayratga tushganda, bu voqea-hodisa kutilmaganda ro'y berganda, so'roq gap formasi bilan o'ziga o'zi savol beradi. Bu savolning zamiridan tasdiq javob anglashilib turadi. Gap xitob ohangi bilan aytilganda, g'azab-nafrat, afsus-inkor kabi ottenkalar, so'roq ohangi

bilan aytilganda esa o'ylanish, hayratlanish ottenkalari ifoda etiladi. Masalan: **Vo ajab! Bu kim-bir parishtami yo...** (hayratlanish). **Kim biladi, ko'rishamizmi, yo'qmi?** (o'ylanish). **Menga shunday javob qilasanmi?** (g'azab, inkor etish). **Voy, nima qilib qo'ydim? Qanday kunlarga qoldik, a.?! Endi nima qilsam ekan-a? o'qisammikan?!** (afsuslanish, o'ylanish) kabi.

Dialogik nutqda so'zlovchining fikri tinglovchi tomonidan tasdiq yoki aksincha inkor etilsa yoki shubha ostida bo'lsa, nutq ishtirokchilaridan biri inkorni inkor etsa, -mini ikki marta takrorlaydi: **...umuman, aytish kerakmi-yo'qmi?** (aytish kerak deyilmoqchi).

Aytasanmi-yo'qmi?! tipidagi tuzilmalarda tasdiq ijrosiga da'vat, tazyiq ma'nosi anglashiladi.

Boradimi, bormaydimi o'zi biladi tipidagi gaplarda ritorik so'roq ottenkasi yo'q. Bunday gaplarda -mi birinchi tuzilmani ikkinchisi bilan munosabatga kirishtiradi va ayni chog'da keyingi konstruksiyadan anglashilgan voqelikka birinchi tuzilmadagi har ikki harakatning teng aloqadorligini yoki aloqasi yo'qligini ko'rsatadi.

Ritorik so'roq gaplar uyushib kelishi mumkin. Bunday chog'da voqelik inkor etiladi va ma'no kuchaytiriladi. Ayrim hollarda so'roq-inkor maxsus vositalar orqali yana inkor etilishi mumkin. **U seni so'kdimi-yo'q, urdimi-yo'q - U seni so'kdimi, urdimi-yo'q!**

So'zlovchi tinglovchining diqqatini jalb etish maqsadida nutqi ichiga so'roq gapni kiritadi va javobni kutmay, gapini davom ettira beradi. Bu bilan so'roq gapda ifodalangan voqea-hodisa keyin ro'y beradigan voqea-hodisa uchun ahamiyatli ekani uqtiriladi: **Ana u: Ko'ryapsizmi? Ana, biz tomonga uchib kelyapti!**

Nutq emotsionalligini oshirish, ayrim voqea-hodisaning ahamiyatini bo'rttirishda «aytmaysizmi» so'zi bilan hosil qilingan so'roq gaplardan foydalaniladi: **Ayrim kishilarning ruhlanib ketganini aytmaysizmi?! Ko'rmaysizmi?! Qaramaysizmi?!**

Qiyoslang: Ayrim kishilar ruhlanib ketdi- Ayrim kishilarning ruhlanib ketganini aytmaysizmi?! Ko'rinadiki, bunday tuzilmalarda, avvalo, so'zlovchining his-tuyg'usi ifoda etilgan bo'ladi.

So'zlovchi ayrim hollarda o'z nutqiga ifoda-ta'sirchanlik berish, ma'lum bir harakat ijrosining ahamiyatini bo'rttirish, ta'kidlash maqsadida darak gap tarkibiga shu darak gap kesimining oldidan **-mi** yuklamali so'roq formasini kiritadi: **...va'dani bajardikmi - bajardik!**

Qiyoslang: **...dushmanni mudofaa marrasiga quvdingiz-quvdingizmi-quvdingiz.**

III.1. **Buyruq gaplar** sof buyruqdan tashqari turlicha modal munosabatlarni ham ifoda etadi va ayrim nutq uslublariga xosligi bilan o'zaro farqlanadi. Masalan, iltimos, maslahat, xohish-istak kabi ma'nolarni ifodalovchi buyruq gaplar so'zlashuv va badiiy nutq uslubiga, kesimi majhul formada bo'lgan buyruq gaplar esa rasmiy ish uslubiga xosdir. Sof buyruq gaplar ilmiy uslubda, badiiy-tasviriy va axborot xarakteridagi matnlarda deyarli ishlatilmaydi. Bundan tashqari, kesimi buyruqni yumshatuvchi **-gin, -sin, -in** affikslarini olgan formalar ham faqat so'zlashuv uslubiga va dialogik nutqqa xos bo'lib, boshqa uslublarda kam uchraydi.

2. Buyruq gaplarni hosil qiluvchi vositalar fe'ning buyruq formalaridir. Tinch ohang bilan aytilgan har qanday buyruq gap neytral buyruqni ifoda etadi. Biroq buyruq turlicha modal munosabatlarni ifoda etishi mumkin: Bunday modal munosabatlar fonetik, leksik, grammatik vositalar orqali reallashadi:

a) **ohang orqali: Qani, ketdik, yur.** (Jonli nutq).

b) **-gin, -in, (-yin) va -sa orqali: ...tez-tez xat yozib turgin. ...tur, manavini o'qigin, kimdan kelibdi - ... dam olish xonalarini qulflab qo'ygin. Men ham o'qiyin** (Og'z.so'zl.);

v) **-chi orqali, Qani, aytib ko'r-chi! Aytmay ko'r-chi! Qani yozma-chi!** (Og'z.so'zl.);

g) **takror orqali: ...ket-ket! Ko'zimga ko'rinma! Jo'na, Jo'na! Darrov yetib bor** (Og'z.so'zl.);

d) **fe'l + bo'p orqali: ...aytmay bo'psan!** (Bunda darak gap formasi buyruq gap ma'nosini beradi:) Qiyoslang: - Aytmayman – **Aytmay bo'psan.** Demak, aytasan (ayt degan ma'no);

ye) **nisbat almashuvi bilan: ...olisbib o'tirilsin.** Bu yerda **chekilmasin!** Qattiq gaplar **aytilmasin** (Og'z.so'zl.);

yo) **shaxs almashuvi bilan: Qani, kirsinlar.** (Gaz.) **O'zlari biror gap aytsinlar.** (Og'z.so'zl.)

Dialogik nutq jarayonida suhbatdoshlardan biri biror harakat ijrosini tasdiqlaydi yoki inkor etadi. Bu harakatning inkori yoki tasdiqi ikkinchisi uchun zarur va shart bo'lib, birinchi gapi-ruvchini shu harakatni bajarishga majbur qiladi, unga tazyiq o'tkazadi. Bunday chog'da tazyiq o'tkazuvchi «fe'l+bo'psan» (bo'psiz-bo'pti) fe'l birligining tasdiq yoki inkor shaklidan foydalanadi: **Aytmayman, - Aytmay bo'psan! Aytaman. – Aytib bo'psan** kabi. So'zlovchi mansab yoki boshqa jihatdan ustun (quyi) turgan shaxsga nisbatan yo hurmat yoki hurmatsizlik bilan munosabatda bo'lishi mumkin. Bunday munosabat ba'zan majhul nisbat formasini qo'llash orqali ifoda etilishi mumkin: **Qani, dasturxonga qarab o'tirilsin.** (hurmat). **Yuqoriga, ko'rpachaga o'tilsin.** (mulo-zamat). **Bu yerda chekilmasin** (andisha va hurmatsizlik). Bu ma'nolar shaxs almashuvi orqali ham ifoda etilishi mumkin: **...to'rga o'tsinlar** (piching, kesatq). **Qani domla, yuqoriga o'tsinlar** (kamtarlik, hurmat).

IV.1. **Undov gaplar** so'zlashuv, badiiy va publitsistik, shu-ningdek, inkor, chaqiriq kabilar rasmiy nutq uslubiga xos bo'lib, ilmiy uslubda, qaror-farmon, idoraviy aloqalar bilan bog'liq bo'l-gan ish qog'ozlari, huquqiy hujjat va boshqalarda deyarli ishla-tilmaydi.

Obyektiv olam va uning voqea-hodisalari tufayli yuzaga kel-gan hayajon, his-tuyg'u va emotsional munosabatlarni ifodalovchi sof undov gaplar, asosan, monologik nutqqa xos. Yozuvchi va shoirlarning asari ham (avtor nutqi) monologik nutq tushunchasiga kiradi.

Chaqiriq, da'vat, buyruq-xitob kabi ma'nolarni ifodalovchi un-dov gaplar, asosan, rasmiy ish va so'zlashuv uslubiga xosdir.

2. Undov gaplar turlicha vositalar orqali hosil qilinadi va bu vositalar biror ottenka uchun xizmat qiladi:

1) **undov so'zlar bilan:** Eh, vaqt o'tib ketdi! (Jonli nutq);

2) **kesimni birinchi o'ringa ko'chirish bilan:** Yashasin tinchlik! Yo'qolsin dushmanlik! (Gaz.);

3) **ohang bilan:** Shahrimiz juda ko'rkam! Baxtli yoshligimiz uchun Yaratgandan minnatdormiz! (Gaz.)

3. Undov gaplarda so'zlovchi o'ta kuchli his-hayajonini ifodalashi mumkin. Bunda turli vositalar undov gaplarni hosil qilmaydi, balki shakllangan undov gaplarning ma'nosini kuchaytiradi:

a) **-ki, -a, -da orqali.** Bunda **-ki** cho'zibroq talaffuz etiladi, **-a/ -ya/ -da** urg'u bilan aytiladi va bu bilan ma'no kuchaytiriladi. Naqadar go'zal-a bu gul! Bu gullar qanday yaxshi edi-ya! Shahar juda o'zgarib ketibdi-da! Hayot shuncha totliki, aslo to'ymaysan! (Jonli nutq);

b) **qanday, qanaqa, shunday, shunchalik, naqadar, biram kabi so'zlar orqali:** Bunda tasvirlanayotgan, his-tuyg'u uyg'otgan voqelikning roli beqiyosligi ifoda etiladi: uning o'g'li shunday //shunchalik// biram sho'x bo'libdiki... Qanday // qanaqa yigitlar edi ular!

v) **takror orqali:** Yo'qoll Yo'qoll To'xta, to'xta, nima deyapsan o'zing! (Jonli nutq).

Demak, darak, so'roq, buyruq va undov gaplar turli nutq uslublarida qo'llanishiga qarab o'ziga xosliklarga ega bo'ladi, ulardan to'g'ri foydalanish esa nutqiy ta'sirchanlikni yuzaga keltiradi.

Tasdiq va inkor gaplar

II.1. Umuman olganda, tasdiq va inkor gaplar barcha nutq uslublarida ishlatiladi. Lekin inkor gaplar ifodalanishiga ko'ra ma'lum uslubda oz yoki ko'p ishlatilishi bilan farq qiladi. Masalan, **-ma** vositasida hosil qilingan inkor gaplar barcha nutq uslubida erkin ishlatilsa, **emas, yo'q** va **na** so'zlari bilan hosil qilingan inkor gaplar ilmiy, rasmiy ish uslublarida nisbatan kam ishlatiladi. Shuningdek, ohang orqali va tasdiq forma bilan hosil

qilinadigan inkor gaplar so'zlashuv uslubiga xos bo'lib, boshqa uslublarda, deyarli, ishlatilmaydi. Bunday qo'llanishlar nutq uslublari talablari va mohiyati bilan qat'iy bog'langan.

2. a) inkor fe'l formalariga **-ma** qo'shish bilan hosil qilinadi. Inkor gaplar orqali yuzaga kelmagan harakat tasdiqlanadi va shu haqda axborot beriladi. Bu inkor o'tgan yoki hozirgi zamonda ro'y beradi: **ekish boshlandi - ekish boshlanmadi**;

b) inkor forma barcha mustaqil so'z turkumlariga **«emas»** to'liqsiz fe'lini qo'shish bilan hosil qilinadi. Bunda **«emas»** o'zidan oldingi so'zning leksik ma'nosini inkor etadi. **«emas»** fe'l formasiga qo'shilganda, **-ma** orqali hosil qilingan fe'lga sinonim bo'la oladi. **Fe'l+ma** formasi oddiy axborotni, **fe'l+emas** formasi bir oz keskinlik ottenkasini ifoda etadi: **kelmadi-kelgan emas**. Musobaqada **g'olib chiqmadik - g'olib chiqqan emasmiz**. **Shikoyat qilmadik - shikoyat qilgan emasmiz**. **O'qiyapmiz - o'qiyotgan emasmiz**;

v) **«yo'q»** so'zi fe'l formalari bilan birga kelganda, harakatni inkor etadi va ko'pincha **-ma** bilan hosil qilingan fe'lga sinonim bo'ladi. **«Yo'q»** bilan ifodalangan inkor bir oz aniqlik-jiddiylik ottenkasini beradi. **«Yo'q»** mustaqil kesim bo'lib kelganda, muayyan nutq paytida muayyan makonda predmetning mavjud emasligini ko'rsatadi: Men aslo **o'lganim yo'q**, yov qo'lga **taslim ham bo'lganim yo'q** /H. O./ Bu kitobni **o'qiganim yo'q**;

g) **-na** orqali hosil qilingan inkor alohida ta'kid ottenkasini ifodalaydi - inkor gapga **«ham»** yuklamasi ma'nosini qo'shadi: **na o'qidi, na yozdi**. - o'qimadi **ham**, yozmadi **ham**. **Na** ishlaydi, **na o'qiydi** kabi.

3. Tasdiq forma orqali ifodalanadigan inkor turli qo'shimcha ottenkalar ifodasi uchun xizmat qiladi.

a) so'zlovchi ma'lum bir ish-harakat ijrosida tinglovchi (o'zga) ning imkoniyati cheklanmaganligi, ilojisizligi, majburligi kabi ma'nolarni ifodalamoqchi bo'lganda, fe'l+**«bo'psan»** formasidan foydalanadi: **aytib bo'psan /aytmaysan/**.

Bunda fe'l inkor formada bo'lsa, tasdiqni ifodalaydi: **aytmay bo'psan /aytasan/**.

b) so'zlovchi ma'lum bir harakatning yuzaga chiqishida afsus, kesatq, xohish kabi ma'nolarni qo'shib ifodalamoqchi bo'lganda, «**koshki, qani endi**» so'z-iboralarini qo'llaydi, gap tarkibidagi fe'l /kesim/ shart mayli formasida bo'ladi. **Koshki** o'qisa. **Qani endi** muqum tomoshabinlarning bo'lsa (Jonli nutq). Fe'l bo'lishsiz formada bo'lganda. Kesatq-piching ma'nosida tasdiqni, xohish ma'nosida inkorni ifodalaydi: Qiyoslang: **Koshki, kelmasa** /keladi/ - **Koshki, kelmasa** /kelmasa yaxshi bo'lardi/;

v) so'zlovchi tinglovchining fikrini rad etish, shu fikrga nisbatan norozilik, piching, qat'iylik ma'nolarini ifodalamoqchi bo'lganda, **-ya** yuklamasi va takrordan foydalanadi. **Keladi-ya! Keladi-ya-keladi. Aytadi-ya-aytadi;**

g) so'zlovchi tinglovchi tomonidan aytilgan ma'lum harakat /tasdiq/ning ro'y berishiga ishonmaganda, kesatganda, jiddiy niqtov bilan gapirganda, tasdiq formadagi gap orqali berilgan fikrni maxsus ohang bilan inkor etadi. Bunda ko'pincha gap oldidan «ha» so'zini keltiradi:

U keladi. - Ha keladi! /Bunda «ha» bir oz cho'ziladi va kichik pauza bilan ajratiladi, gap oxiridagi so'z urg'usi kuchaytiriladi/.

II.1. Inkor forma orqali tasdiq ifodalash ham turlicha qo'shimcha ottenkalar bilan bog'liq.

a) so'zlovchi ma'lum ish-harakatni ro'yobga chiqarishda qat'iylik, albattalik ottenkasini ifodalamoqchi bo'lganda, fe'lning har ikki komponentini inkor formada qo'llaydi; Sen borgan joylarda men ham **bormay qo'ymayman** (Qo'shiq) **Aytmay qo'yma. O'qimay turma, yozmay qo'yma** (Og'z.so'zl.) kabi;

b) so'zlovchi ma'lum predmetning muayyan payt va o'rinda qisman mavjudligini, shuningdek, kamtarlik, tortinish, hurmat kabi ottenkalarni ifodalamoqchi bo'lganda, «yo'q+emas» formasidan foydalanadi. Bunda avval o'sha predmetning aksini ko'rsatuvchi predmetning bor-yo'qligi eslatilgan bo'ladi. Masalan: Daf'atan qaraganda, romandagi real hayot va fantastik olam tasvirida nomuvofiqlik bordek...tuyuladi. Lekin, unda ichki bog'lanish **yo'q emas** (Gaz.). **Kamchiliklar ham yo'q emas** (Gaz.). Bunday xususiyat

«oz», «ko'p+emas» formasida ham mavjud...kilolab oladiganlar ham **oz emas**. (Gaz.).

Gap bo'laklari masalasi

Gap bo'laklari morfologik kategoriyalar /so'z turkumlari/ bilan ifodalanishi va har bir turkumning uslubiy xususiyatlari morfologik uslubiyat bahsida o'rganilganligi tufayli maxsus to'xtashga ehtiyoj yo'q. Biroq kesim formalari ayrim xususiyatlarga egaligini nazarda tutib, qisqacha to'xtab o'tamiz.

1. Kesim qanday so'z (sodda, qo'shma, juft, murakkab) bilan ifodalanishiga ko'ra turli nutq uslubiga xoslangan bo'lishi mumkin.

Kesim ilmiy va rasmiy ish uslublarda III shaxs formasidagi o'zlik yoki majhullik nisbatdagi fe'llar bilan ifodalanadi. Bunda fikr ilmiy uslubda ijro mayli, rasmiy ish uslubida (qaror-farmoyishlarda) buyruq mayli formasini qo'llash orqali ifoda etiladi: Nutqda fikrni kengaytirish zarurati tug'ilsa, ikkinchi darajali bo'laklarga **murojaat etiladi**. (Darslik). Madaniy-maishiy ishlarga **e'tibor kuchaytirilsin** (Gaz.). Isrofgarchilikka **yo'l qo'yilmasin!** (Chaqiriq).

2. So'zlovchi ma'noni bo'rttirish, ko'tarinkilik, mamnuniyat, davomiylik kabi ottenkalarni ifodalash uchun takrordan foydalanadi: Mustaqillik zamonida **yashnaganim-yashnagan**. (Qo'shiq) ...Sizning etagingizni **ushlaganim-ushlagan**. (A.Q.).

Ajratilgan bo'laklarning uslubiy xususiyatlari

1. Barcha nutq uslublarida u yoki bu gap bo'lagi ajratilishi mumkin (Biz bu o'rinda ajratilgan bo'lak tushunchasiga faqat ma'noni bo'rttirish, ajratilmagan bo'lakni izohlash maqsadida qo'llanadigan ajratishlarni nazarda tutamiz). Ular so'zlashuv va badiiy uslubda nisbatan ko'proq, ilmiy va rasmiy ish uslubida kamroq ishlatilishi bilan o'zaro farqlanib turadi. Masalan, ajratilgan sifatlovchilar ko'proq so'zlashuv va badiiy, ajratilgan izohlovchilar rasmiy-tantanalik nutq uslubida nisbatan ko'proq ishlatilishi bilan xarakterlanadi. (Ayniqsa, eganing ajratilishi). **Biz ziyolilar** doim

oldinda bo'lishimiz kerak (Gaz.). **Siz mehnat kishilari** qiyin yo'lni bosib o'tdingiz (Gaz.).

2. Nutq jarayonida (xoh yozma, xoh og'zaki) so'zlovchi o'zi bayon qilmoqchi bo'lgan fikrning ma'lum qirralarini bo'rttirish, alohida ta'kidlash, shunga tinglovchi diqqatini tortish, eslatish kabi maqsadlarni ko'zda tutganda, gapning ma'lum modelini transformatsiya qiladi yoki qo'shimcha vositalardan foydalanadi: **Qo'ch-qorov-do'ng peshana, ko'krakdor, polvonsifat yigit** gazetaga ko'z tikib o'tirardi. (Gaz.)- bu transformatsiya. Uzoqdan **otliqlarning – Alisher va uning hamrohlarining** qorasi ko'rindi. (O.) – bu qo'shimcha vosita.

Yozma nutqda har qanday transformatsiya va qo'shimcha vosita-izohlardan chuqur o'ylab va fikrning ifoda planiga imkoni boricha to'laroq javob beradigan tarzda foydalanishga harakat qilinadi. Gapdagi har qanday o'zgarish ma'lum bir ekspressiv ottenka ifodalashga xizmat qildiriladi. So'zlashuv uslubida esa bunday o'zgarish ekspressivlik ifodalamasligi, faqat qo'shimcha axborot sifatida foydalanilgan bo'lishi mumkin. Bunday chog'da ajratilgan bo'laklar maxsus ohang bilan emas, umuman, gapning ohangi bilan bir butunlikni tashkil etadi.

3. Yuqorida ko'rganimizdek, sifatlovchilarning ajratilishi transformatsiya /aniqlovchi va aniqlanmish modelining holati/ bilan xarakterlanadi. So'zlovchi nutq jarayonida tinglovchiga o'zi fikr yuritayotgan predmet (fikir obyekt)ning nutq payti uchun zarur bo'lgan bir yoki bir necha belgisini alohida ta'kidlash, bo'rttirish, diqqatni shunga jalb etish maqsadida sifatlovchini sifatlanmishdan keyinga ko'chiradi va uni maxsus ohang, maxsus urg'u, maxsus pauza bilan talaffuz etadi: Ulardan biri-**sersoqol, rangpar va oriq...** ko'rsatishga tirishadi. (O).

Nutqda sifatlovchi sifatlanmish formasi qo'langanda, belgi tushunchasi ikkinchi o'rinda turadi, belgi va predmet tushunchasi bir butun holda tasavvur etiladi. Sifatlovchi ajratilganda esa, belgi tushunchasi birinchi o'ringa qo'yiladi va alohida tasavvur etiladi. Qiyoslang: Bu gullarni **–oq, safsar, to'q qizil** - Qrimdan olib kelganmiz **–oq, safsar, to'q qizil** gullarni... olib kelganmiz.

4. Boshqa bo'laklarning ajratilishi keng tushunchasini tor tushunchani ifodalovchi so'z (so'z birikmasi) bilan aniqlashtirish orqali ro'y beradi. So'zlovchi nutq paytida tinglovchilarni ajratish yoki payt, o'rin, sabab, maqsad kabi umumiy tushunchalarga yanada aniqlik kiritish maqsadida asosiy gap bo'laklari orasiga maxsus so'z (so'z birikmasi)ni kiritadi va shu kiritilgan bo'lakka tinglovchining diqqatini jalb etadi, uning muhimligini ta'kidlaydi: **Biz, yoshlar** har ishni qila olamiz (ajratish) **Ro'parada, ayvon ostida** zotdor sigir. (N.A.) (o'rnini alohida ko'rsatish, ta'kidlash).

So'z tartibining uslubiy xususiyatlari

1. Axborot xarakteridagi oddiy xabarlarida odatdagi tartib saqlanadi. Lekin oddiy xabarlarni ma'lum nutq paytida qo'shimcha ottenkalar bilan ifodalash zarurati tug'ilishi mumkin. Bunday chog'da inversiyadan foydalaniladi. Masalan: **...kuya-kuya bir oh urib, shoir bo'lib ketdik biz** (I. O.) **Ikkinchi darajali bo'lak-kesim inversiyasida ham shu hol ko'zga tashlanadi: ishlamay uy olsa, alam qilarkan kishiga** (Darak gap). **Bir gap qilib eding menga. Ko'rsataman endi senga** (Undov gap).

Inversiya so'zlashuv va badiiy, chaqiriq-rasmiy ish uslubiga xos. So'zlashuv uslubida, yuqorida eslatilganidek, inversiya ma'lum maqsadga xizmat qilishi ham. qilmasligi ham mumkin. Badiiy uslubda inversiya erkin. So'zlovchi (yozuvchi) nimani va qanday ottenka bilan ifodalamoqchi bo'lsa, tuzilmani shunga muvofiq tuza beradi. Aktual bo'linishi ham, asosan, inversiya bilan bog'liq. Ko'chirma gapli tuzilmalarda avtor gapining kesimi birinchi o'rinda keladi va emotsionallik kasb etmaydi.

2. Bosh bo'laklar inversiyasi deganda eganing kesimdan keyinga ko'chirilishini nazarda tutamiz. So'zlovchi nutq jarayonining ma'lum paytida ish-harakatning tashuvchisi yoki subyektini alohida ta'kidlamoqchi, tinglovchi (o'quvchi) diqqatini o'shanga jalb etmoqchi, shu tashuvchi yoki subyekt tomonidan bajaril(ma)gan ish-harakatning muhimligini eslatmoqchi, pisanda qilmoqchi bo'l-ganda, ega va kesim inversiyasidan foydalanadi. Bu inversiya gapning grammatik tabiatini o'zgartirishi ham mumkin: darak gap undov

gapga aylanadi. Bunday gaplarda ham darak, ham undov ma'nolari qorishgan bo'ladi. Yig'iq ot kesimli gaplarda esa kesimga, kesim egaga yoki so'z birikmasi (ko'k ro'mol) gapga aylanishi mumkin. Kesim birinchi o'ringa ko'chganda nutqni ta'sirchan, emotsional qiladi. **Toshkent-tinchlik tayanchi. Tinchlik tayanchi-Toshkent. Men tinchlik istayman. Istamayman men tinchlikni kabi.**

Ikkinchi darajali bo'lak-kesim inversiyasi ham yuqoridagi xususiyatlarga ega. Ega va kesim inversiyasi ko'proq so'roq gaplarda uchraydi.

3. Ikkinchi darajali bo'laklarni kesim bilan oppozitsiya holiga keltirib qilingan inversiyalar gapning grammatik tabiatini o'zgartirmaydi. Bunda alohida ahamiyat berilgan bo'lak kesim yoniga ko'chiriladi, xolos: Barg kesgani **aravasini qo'shadi**. – Aravasini barg kesgani **otaxon qo'shadi**. – Otaxon aravasini **barg kesgani qo'shadi** kabi. Ko'rinadiki, har bir konstruktsiya nozik ottenka bilan o'zaro farqlanib turadi. Bu xususiyat har qanday tuzilmaga (eganing kesim oldiga ko'chirilishi)ga ham xosdir. Inversiya poeziyada ko'p uchraydi. Bu vazn, qofiya, turoq talabi bilan bo'ladi.

Inversiya sof nutq hodisasi bo'lib, uning yozma nutqda ishlatilishi fikrni yozma formada eng muvofiq ravishda ifodalashga intilish oqibatidir.

Uyushiq bo'laklarning uslubiy xususiyatlari

1. Uyushiq bo'laklar gapga nutqiy ixchamlik, nutqiy ravonlik, ta'sirlilik, musiqiylik bag'ishlaydi. Badiiy-tasviriy vositalardan biri hisoblanadi: Bu ayniqsa, poetik asarlarda ko'rinadi.

Namangan, Andijon, Qo'qon, Marg'ilon- O'zbekning chamani, bog'i-bo'stoni. (G.G.)

Sifatlovchilarning tasviriy vositaligi ularning semantikasidan kelib chiqadi. Lekin uyushib kelganda, ularning tasviriy-emotsional xususiyati yanada ortadi. Kishiga zavq-shavq baxsh etadi. Tasvirilanayotgan voqea-hodisalarni to'laligicha gavdalantirishga yordam beradi.

Uyushish har qanday nutq uslubida uchraydi va so'zlovchining modal munosabatlari uyushuvchilarning turlicha formalarida zuhur etadi.

2. Uyushiq bo'lak ikkita bo'lganda, ko'pincha biriktiruvchi bog'lovchi orqali birikadi: Ayol va bolalar chuvalashib qolishdi. Hasan va Samandar yetib keldi. Agar «va» qo'llansa sanaluvchilar tugaganligi ifoda etiladi. Biroq bunday gaplarda qat'iylik ottenkasi bo'lib, tushuncha chegaralanadi: Aniq va sodda so'zlar lol etadi. Yo'lda ba'zan **oq, pushti, sariq va qizil** gullar uchraydi.

Ikki uyushgan bo'lak «bilan» ko'makchisi orqali birikkanda birgalik ottenkasi aks etib, chegaralanganlik nisbatan aniqroq bo'ladi: **Turg'un bilan Aqida** keldi. Manavi pulga **kitob bilan daftar** olib kel (Og'z.so'zl.).

Uyushiq bo'laklarning grammatik forma olishidagi holatlar so'zlovchining nutq jarayonida nimalarga e'tibor berishiga bog'liq:

a) so'zlovchi sanaluvchilarni bitta gruppada sifatida tasvirlashni nazarda tutib, taalluqlilikning umumiylikni ifodalamoqchi bo'lganda, grammatik forma ko'makchi (kelishik va egalik)ni uyushuvchilarning so'ngisiga qo'shib ishlatadi. Men dalada **Salima, Nazira, Nigora** va **Nargizani** uchratdim (Jonli nutq). Bu xususiyat uyushiq bo'laklar o'z aniqlovchi-izohlovchilari bilan kengayib keldi ham mavjud bo'ladi.

Izoh: 1) «**bilan**» ko'makchisi (bog'lovchi emas) uyushiq bo'lakning oxirgisidan so'ng qo'llanganda, sanaluvchilarning tugallanganligini ko'rsatadi.

2) «**ham**» ikki uyushiq bo'lak o'rtasida kelganda, bog'lovchi vazifasida bo'ladi va tugallanganlikni ko'rsatadi: o'qidi, yozib ham oldi kabi formada tugallanganlikni qat'iy ko'rsatmaydi, uni davom ettirishi mumkin: ...o'qidi, yozib **ham** oldi, tushunib **ham** yetdi kabi.

b) so'zlovchi sanaluvchilarning har biriga alohida ahamiyat berganda, uni maxsus ta'kidlamoqchi bo'lganda, grammatik forma (larni) uyushuvchilarning har biriga qo'shib ishlatiladi: Bunda ko'pincha uyushuvchilar bog'lovchisiz qo'llanadi: **Olmalarni**, asl

nashvatilarni, luchchak shaftolilarni, anjirlarni qarang-a! (Jonli nutq).

Ko'plik ko'rsatkichi **-lar** ning qo'llanishi o'ziga xos xususiyatga ega. Agar uyushuvchilar barchasi ko'plikda bo'lsa, uni ko'plik formada qo'llamoq lozim va bunda alohida ta'kidlanganlik ottenkasi susayadi: **-lar** ni uyushgan bo'laklarning oxirgisiga qo'shish fikriy noaniqlik holatiga olib keladi: Masalan: Ular ichida **tarixchi, arxeolog, tuproqshunos, tabiatshunos** va **ishchilar** bor gapida **-lar** barcha uyushiq bo'lakka xos deb ham, xos emas deb ham hukm chiqarish mumkin.

3. Uyushiq bo'laklarning ayiruvchi va inkor bog'lovchilari yordamida birikishi maxsus uslubiy-ekspressiv xususiyat kasb etmaydi. Ular, asosan, obyektiv olam voqea-hodisalari yuzasidan axborot berish vazifasini bajaradi. Biroq ularning yakka holda qo'llanishi ayrim o'ziga xoslikka ega: **-yo (yoki)** takror qo'llanganda ikki voqea-hodisaning biri ro'y berishi qat'iy bo'ladi, yakka qo'llanganda esa ehtimol tutilganlik ottenkasi ifoda etiladi. Qiyoslang: **Yo o'qiysan, yo ketasan** (ikkidan biri) – **o'qiysan yo ketasan** (har ikkisi bo'lishi ham mumkin). Bu ma'nolar nutq vaziyati va ohang bilan qat'iy bog'liq. Shunga ko'ra takror qo'llanganda ehtimollik, yakka qo'llanganda qat'iylik aks etishi ham mumkin.

-«**ham**» yuklamasi takror qo'llansa uyushuvchilardan oldin ham, keyin ham kelishi mumkin. Bunda «**ham**»ni uyushuvchilardan oldin qo'llash imkoniyati ham mavjud bo'lib, «**ham**» nisbiy bog'lovchi vazifasida keladi. «**Ham** so'zi takrorlanib kelganda ikki xil ma'no anglatadi: ham so'zi o'zi aloqador so'zdan keyin kelsa, ayirib ko'rsatish, ta'kidlash, oldin kelsa, faqat ta'kidlash ma'nolari anglashiladi»¹

4. Uyushiq bo'laklar **-u (-yu), -da** yuklamalari, shuningdek, «**balki**» so'zlari bilan birikib kelishi mumkin. Bu vositalar gapda maxsus ottenka ifodalab, nisbiy bog'lovchi vazifasida keladi:

a) **-u (-yu), -da** yuklamalari har qanday holatda ham o'zining asl ma'nosini saqlaydi va o'sha ma'nosi bilan bog'lovchi

¹ Shomaqsudov A. va boshqalar. O'zbek tili stilistikasi., - Toshkent: O'qituvchi, 1983. 183-bet.

vazifasini bajaradi: haqiqat egiladi-yu sinmaydi. Bu gapda **-yu** yuklamasi, asosan, ta'kidlash vazifasidadir, zidlik ma'nosi esa uyushgan leksemalar semantikasidan kelib chiqadi. Yuklama leksema tarkibidagi zidlikni kuchaytiradi. Bu zidlik ikkilamchi kuchaytirilganda, uyushiq bo'lak orasida yuklamadan tashqari **lekin, biroq, ammo** bog'lovchilari ishlatiladi. Leksemalar semantikasida zidlik bo'lmaganda, **-u(yu)** mutlaqo zidlik emas, faqat ta'kid, kuchaytiruv ottenkasini ifodalaydi. Bu ma'no uchun **-da** yuklamasi ham ishlatiladi;

b) so'zlovchi o'zi ifodalamoqchi bo'lgan voqea-hodisaning birini qat'iy inkor etganda (zid qo'ymaydi) «**balki**» so'zidan foydalanadi. Bunda «**balki**» so'zi «**aksincha**» so'ziga sinonim bo'ladi. Oy isitmaydi, balki yoritadi (Gaz.).

Inkor munosabati «**emas**» orqali ham ifodalanadi. Bunda nisbiy uyushish ro'y beradi. «**Emas**» nisbiy bog'lovchilik rolini bajaradi. Bunda ham qat'iy inkor ottenkasi mavjud: ...o'ylash **emas**, ishlash kerak kabi.

Umumlashtiruvchi so'zlarning uslubiy xususiyatlari

Uyushiq bo'lakli tuzilmalarda ba'zan umumlashtiruvchi so'zlarning qo'llanishi barcha nutq uslublarida uchraydi. Umumlashtiruvchi so'zlar uyushiq bo'laklar mazmunini lo'nda ifodalashga, ba'zan esa kuchaytirishga, qisqalikka xizmat qiladi.

Agar umumlashtiruvchi so'zlar uyushiq bo'laklardan oldin kelsa, so'zlovchi asosiy diqqatni narsa-hodisaning yirik, umumiy tomoniga qaratadi, keyin uyushiq bo'laklar orqali uni detallashtiradi: **Qudratning ikki o'rtog'i**: Karim va Rustam chiqib keldi (K.N) Uni **barcha**: Odil, Halima, Naziralar ko'rib chiqdi. (P.M.)

Agar umumlashtiruvchi so'z uyushiq bo'laklardan keyin qo'llansa, so'zlovchi sanaluvchilar turi yana mavjudligini nazarda tutadi, «gapni qisqa qiladi», shu qisqalikda o'sha turning barchasi mavjudligini ifoda etadi: Qo'rboshilar, boylar, savdogariar — **barchasi** xalqni taladi.

Undalmalarning uslubiy xususiyatlari

1. Undalmalar so'zlashuv uslubigagina xos bo'lib, boshqa nutq uslublarida shu uslubning in'ikosi sifatida ishlatiladi. Buning sababi shundaki, undalma ishtirok etgan gapda, albatta, tinglovchi bo'lishi shartdir. Bu esa undalmalarning til hodisasi emas, sof nutq hodisasi ekanini ko'rsatadi. Tilshunoslikda uning gapdan ajratilishi ham bu fikrni tasdiqlaydi. Lekin undalmani uchinchi darajali bo'lak (R.Saydullayev) deganda, uning ana shu xususiyati hisobga olinmaydi. Undalma nutq bo'lagidir, nutqning reallash-tiruvchi faol, birinchi darajali bo'lagidir. Gap esa bir butun holda nutq bo'lagidir.

Ichki nutqda ham tinglovchi bo'lishi shartligi inkor etilmaydi. Bunda so'zlovchi o'zini yoki boshqa birovni xayolan ko'z o'ngida gavdalandirib, unga murojaat etadi va shu yo'l bilan ichki his-tuyg'ularini, modal munosabatlarini ifoda etadi.

Undalmalar ko'proq so'zlashuv, badiiy va publitsistik uslubda ishlatiladi, ilmiy, rasmiy ish uslubida juda kam uchraydi. Inkor va chaqiriqlarda esa juda ko'p qo'llanadi.

2. Undalmalar, asosan, shaxs otlari yoki shaxs bildiruvchi so'z formalari orqali ifodalanib, nutqning kimga tegishli ekanini ko'rsatishga, tinglovchilar ko'p bo'lganda, ulardan birini ajratishga, yalqa bo'lganda, uning diqqatini jalb etishga, gapning shu shaxs uchun muhimligini ko'rsatishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, undalma hurmat va madaniy, muloyim muomala uchun ham xizmat qiladi. Nima dori ichaman, **doktor** gapida undalma hurmat, muloyimlik ottenkasini ham ifoda etadi.

Undalmaning o'рни so'zlovchi fikr bayonida qaysi bo'lak (bo'laklar)ga e'tiborni tortishi bilan bog'liq:

a) so'zlovchi fikrning to'laligicha muhimligini nazarda tutgan-da, undalmani gap boshida qo'llaydi: **Оpa**, menga Omonimni qo'y. (H.O.) **Оmon**, menga o'zingni anglat (H.O.) **Qulmat**, aravani jo'sh! (A.Q.);

b) so'zlovchi tema /berilgan/ni birinchi o'ringa qo'yib tema-ni alohida ta'kidlamochi bo'lganda, undalmani gap ichida qo'llaydi: Menga, **opa**, Omonimni qo'y (bunda gapping tema va rema

tuzilishi o'zgaradi.) Biz, **o'rtoqlar** ishlarimizni qayta qurib olishimiz kerak (Gaz.) So'zla, so'zla, **ko'zgujon**, haqiqatni et bayon! (Ertak);

v) so'zlovchi fikrning kimga taalluqli ekanini eslatmoqchi, umuman ta'kidlamoqchi bo'lganda, undalmani gap oxirida qo'llaydi: Bugun menga qarashib yuborsang, **Otabek** (A.Q.) Samovarni qo'yib yubor, **o'g'lim!** Senga bir mehrimni berdim, lolazorimsan, **Vatan!** (U.)

3. Undalmalarning uslubiy bo'yog'i undalma bo'lib kelgan leksema semantikasi bilan bog'liq. Shaxs bildirmaydigan undalmalarning uslubiy bo'yog'i badiiylik bilan izohlanadi va, asosan, badiiy adabiyotda, goho-goho so'zlashuv uslubida uchraydi.

XULOSALAR

1. O'zbek tili uslubiyatining fan sifatida shakllanishi va rivojida qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, shuningdek jahon tillari stilistikasi muhim o'rin tutadi.
2. Nutq uslublarining har biri tilning bir butun yaxlit tizimi doirasida ish ko'radi va ifoda maqsadiga ko'ra til vositalarining uyushishi, takrorlanishi bilan xarakterlanadi.
3. Nutq uslublari qaysi formada va qaysi sohada bo'lmasin, milliy adabiy tilning umumiy qonun-qoidalariga rioya qiladi.
4. So'zlashuv nutqining o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, u fonetik, leksik-frazeologik, morfologik va sintaktik jihatdan boshqa nutq uslublaridan ajralib turadi.
5. Tilshunoslikning leksika qismi uslubiyatda muhim o'rin tutadi. Mohiyat e'tibori bilan leksik qatlam fikrni to'g'ri, aniq ifodalashning asosiy shartlaridan bo'lib, sintaksisdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Chunki, fikrning aniq va ravshan bo'lishi so'zdan to'g'ri foydalanishga bevosita bog'liqdir. So'zdan to'g'ri foydalanish uchun esa, avvalo, uning leksik ma'nosini anglash zarurdir.
6. Fonetik uslubiyat tilshunoslikning fonetika, fonologiya va morfologiya sohalarining tekshirish obyekti bo'lgan nutq hodisalaridan qanday maqsadlarda, uslubiy-ekspressiv jihatdan nimalarni ko'zlab foydalanish yuzasidan bahs yuritishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.
7. Til morfologik vositalarning uslubiy xususiyatlarini belgilashda, asosan, ekspressiya bilan bog'liq bo'lgan tomonlarni nazarda tutmoq lozim, chunki so'z turkumlarining asosiy formalari, masalan, atoqli ot, turdosh ot, qo'shma ot; sifat, asliy va nisbiy sifat; son va uning turlari; fe'l, fe'l shakllarining bir qismi kabilar ekspressiya jihatdan uslubiy xususiyat kasb etmaydi.
8. Sintaktik qurilish va uning ko'p variantlilik, fikr ifodalash vositalarining boy va xilma-xil formalarga egaligi obyektiv olam voqea-hodisalari yuzasidan axborot berish, olish, turlicha modal munosabatlarni ifodalashda keng imkoniyatlarni ochib beradi.
9. Kishilik jamiyatida insonlarning til birliklaridan, ya'ni fonetik, grammatik, lug'aviy va frazeologik vositalaridan foydalanishida doimo o'ziga xoslik mavjud bo'lib, bu narsa so'zlovchining o'ziga xos uslub (stil)ini keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham «uslub — bu insondir» degan aforizm ma'lum ma'noda haqiqatga juda yaqindir.

ADABIYOTLAR

1. Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi, - Toshkent: Fan, 1983.
2. Abdurahmonov X. Maqol va matallarda takror component-larning qo'llanishi. O'TA, - Toshkent, 1974.
3. Abdusaidov A. Gazeta janrining til xususiyatlari. DDA, - Toshkent, 2005.
4. Alimuhamedov A. Antik adabiyot tarixi, - Toshkent: O'qituvchi, 1969.
5. Aleyev N.. Analitik maqola yoki jangovor korrespondensiya. Muxtor jurnali, 1973.
6. Boboxonova D. Ofitsialno-delovoy stil uzbekskogo literature-nogo yazika, AKD, - Toshkent, 1987.
7. Begmatov E., Boboyeva A., Asomiddinova M., Umurqulov B. O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. - Toshkent: Fan, 1988.
8. Begmatov E., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi. I-III qism. Toshkent: Navro'z, 1997, 1999.
9. Boboyev T. Poetik san'at sirlari, Ijodiy jarayon va badiiy induviduallik. Ilmiy asarlar, - Toshkent, 1980.
10. Boboyeva A. Gazeta tili haqida. - Toshkent: Fan, 1983.
11. Bondaletov V. i drug., Stilistika russkogo yazika, Leningrad, 1982.
12. Vinogradov V. V., Stilistika, Teoriya poeticheskoy rechi. Poetika, - Moskva, 1963.
13. Gvozdev A.N. Ocherki po stilistike russkogo yazika. Moskva, 1965.
14. Gort YA.. Filologicheskiye roziskaniya, 1899.
15. Doniyorov A. Badiiy nutq stilistikasidan materiallar. Guliston, 1988.
16. Ziyodova T., Shamsiyeva M. Hozirgi o'zbek adabiy tili uslubiyati. Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nash-riyoti, 2003.
17. Ibrohimov S. Kasb-hunar leksikasi. - Toshkent: Fan, 1959.
18. Iminov M. Hozirgi o'zbek tilida kelishik formalarining vazifadoshligi, KD, -Toshkent, 1976.
19. Ishoqov Yo. She'riy san'atlar. O'TA. - Toshkent, 1970.
20. Ishoqov Yo.. Qaytarish san'ati. O'TA. - Toshkent, 1972.
21. Malov S.Ye. Pamvatniki drevnegrekskoy pismennosti, - M-A, 1951.

22. Mamajonov A. Qo'shma gap stilistikasi. –Toshkent: Fan. 1990.
23. Ma'rufov A. Nutq madaniyatining ba'zi masalalari. – Toshkent, 1972.
24. Mukarramov M. Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy stili. – Toshkent: Fan, 1984.
25. Mo'minov S., Nurmonova D., Karimova O. Nutq madaniyati. –Toshkent: Yangi avlod, 2005.
26. Nosirov O., Jamolov S., Ziyoviddinov M. O'zbek klassik she'riyati janrlari. –Toshkent: O'qituvchi, 1979.
27. Nosirov P. O'zbek nutqi madaniyati. Toshkent. Uajbnt markazi, 2004.
28. Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Sharq, 2002.
29. Nu'monov T., Saidova M., Boboxonova D. Maqol va hikmatlar ona tilimiz duru javohirlaridir. –Namangan, 2003.
30. Otaqo'ziyev D., Sobirova M. So'z-ulkan xazina. –Toshkent, 2007.
31. Pardayev A. Hozirgi o'zbek tilida ko'makchilarning funksional-stilistik xususiyatlari, KDA, Samarqand, 2005.
32. Rozental D. E. Prakticheskaya stilistika russkogo yazika. Moskva. 1965.
33. Samadov Q., Oybek Bolalik asari va uning tili haqida. O'TA, – Toshkent, 1964, 6-son.
34. Sarimsoqov B., Tajnis. O'TA, -Toshkent, 1971, 6-son.
35. Sobirova M. Davlat tilini o'rgatishga yangicha yondashuv. Namangan, 2005.
36. Solijonov Y. XX asrning 80-90 yillari o'zbek nasrida badiiy nutq poetikasi. DDA, -Toshkent, 2002.
37. Tojiyev Yo., Hasanov N., Tojimatov H., Yo'ldosheva O. O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyati asoslari. – Toshkent, 1994.
38. Tojiyev Yo., Hasanov N., Tojimatov H., Yo'ldosheva O. O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari amaliyoti, – Toshkent, 1992.
39. Turobova M. Shevalarda gap bo'laklarining takrorlanishi. O'TA, - Toshkent: 1971, 4-son.
40. Fedin K. Til haqida munozara. Pisatel, Iskusstva, Vremya, M., 1957.
41. Cheremisin P. P. Posobiye po stilistike russkogo yazika, – Moskva, 1971.

42. Shaxmatov A. Ocherki sovremennogo russkogo literaturnogo yazika. - Moskva, Uchpedgiz, 1941.
43. Sherba L.V. Sovremenniy russkiy literaturniy yazik. - Moskva: Uchpedgiz, 1957.
44. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tilining leksik normalari. Nutq madaniyatiga oid masalalar. -Toshkent: Fan, 1973.
45. Shomaqsudov A. va boshqalar. O'zbek tili stilistikasi. - Toshkent: O'qituvchi, 1983.
46. Shomaqsudov A. O'zbek tili va uning stilistik turlarining tarixiy ildizlari masalasiga doir, O'zbek tili stilistikasi masalalari, Ilmiy asarlar to'plami, 486. - Toshkent, 1975.
47. Yaziki narodov, tom 2. Tyurkskiye yaziki, - M., 1966.
48. O'zbek tili stilistikasi masalalari, Ilmiy asarlar to'plami, 486. - Toshkent: ToshDU, 1975.
49. O'rinboyev B. So'zlashuv nutqi. - Toshkent: Fan, 1979.
50. O'qish kitobi. Eski o'zbek yozuvi namunalari, - Toshkent: O'z Davlat o'quv-pedagogik nashriyoti, 1960.
51. Qilichev E. O'zbek tilining praktik stilistikasi. - Toshkent: O'qituvchi, 1985.
52. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. - Toshkent: O'qituvchi, 1993.
53. Qutadg'u bilig. - Toshkent: Fan, 1971.
54. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Yo. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. - Toshkent: O'qituvchi, 1992.
55. Qo'ng'urov R., Karimov S., Qurbonov T. O'zbek tilining funksional stillari. Samarqand, 1984.
56. G'ulomov A. Fe'l. -Toshkent: Fan, 1954.
57. G'ulomova G. O'zbek yuridik terminologiyasining istiqloq davri taraqqiyoti, KDA, - Toshkent, 2005.
58. Xojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.

MUNDARIJA

So'zboshi	3
KIRISH	4
NUTQ USLUBLARI	14
So'zlashuv uslubi.....	16
Rasmiy ish uslubi.....	17
Ilmiy uslub	19
Publitsistik uslub.....	20
Badiiy uslub	21
LEKSIK USLUBIYAT	24
Polisemantik va monosemantik so'zlar	27
So'zni ko'chma ma'noda qo'llash	28
Omonimlarning uslubiy xususiyati.....	30
Sinonimlar	32
Antonimlar	34
Lug'at tarkibining faol va passiv so'zlari	36
Qo'llanishi chegaralangan leksik qatlamning uslubiy xususiyatlari	39
Emotsional – ekspressiv leksika	43
FONETIK USLUBIYAT	47
MORFOLOGIK USLUBIYAT	49
Ot formalarining uslubiy xususiyatlari.....	50
Ko'plik kategoriyasi uslubiyati	50
Egalik affikslarining uslubiy xususiyatlari.....	51
Kelishik affikslari sinonimiyasining uslubiy xususiyatlari	53
Bosh va qaratqich kelishiklariaro sinonimiya	53
Bosh va tushum kelishiklariaro sinonimiya.....	54
Bosh va jo'nalish kelishiklariaro sinonimiya	55
Bosh va o'rin-payt kelishiklariaro sinonimiya	56
Bosh va chiqish kelishiklariaro sinonimiya	57
Qaratqich va chiqish formalariaro sinonimiya	57
Tushum va jo'nalish formalariaro sinonimiya	58
Tushum va o'rin-payt formalariaro sinonimiya	60
Tushum va chiqish formalariaro sinonimiya	61
Subyektiv baho formalarining uslubiy xususiyatlari.....	61
Sifatlarning uslubiy xususiyati.....	64

Sifat darajalarining uslubiy xususiyatlari.....	64
Son uslubiyati.....	66
Olmosh uslubiyati	68
Ko'rsatish olmoshlari.....	70
So'roq olmoshlari.....	71
O'zlik olmoshi.....	72
Belgilash olmoshlari.....	73
Fe'l uslubiyati	73
Fe'l zamon formalari.....	74
O'tgan zamon fe'l formalari.....	74
Kelasi zamon fe'l formalari.....	76
Fe'l mayllari.....	76
Ijro mayli.....	76
Buyruq mayli.....	77
Shart mayli.....	77
Shaxs-son formalari.....	77
Bo'lishli – bo'lishsizlik formalari.....	80
Ravish uslubiyati.....	81
Ko'makchilar uslubiyati	82
Yuklamalar uslubiyati	85
SINTAKTIK USLUBIYAT	87
Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlarining uslubiy xususiyatlari.....	89
Tasdiq va inkor gaplar.....	94
Gap bo'laklari masalasi.....	97
Ajratilgan bo'laklarning uslubiy xususiyatlari.....	97
So'z tartibining uslubiy xususiyatlari.....	99
Uyushiq bo'laklarning uslubiy xususiyatlari.....	100
Umumlashtiruvchi so'zlarning uslubiy xususiyatlari.....	103
Undalmalarning uslubiy xususiyatlari.....	104
XULOSALAR	106
Adabiyotlar.....	107

Iminov M., Nu'monov T., Boboxonova D.

O'zbek tili uslubiyati masalalari

Muharrir: Jamoliddin Muslim
Musahhih: I. E. Jumaboyev
Komp. operatori: I. E. Jumaboyev

Terishga 10.04.2007 yilda berildi. Bosishga 16.04.2007 yilda ruxsat berildi.
Gazeta qog'ozida ofset usulida chop etildi. Bichimi 60x84 1/16.
Hajmi 7 bosma taboq. Adadi 300 nusxa. Buyurtma № 38.
Bahosi kelishilgan narxda.

«Namangan» nashriyoti, Namangan shahri, A. Navoiy ko'chasi, 36-uy, 3-qavat.

«Faxrizoda» kichik korxonasi (Do'stlik shoh ko'chasi, 2«A» uy)da tayyorlandi.

